

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BÜYÜK SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK VE SAYISAL DURUMU

ARZU KARA

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖZGÜR TOKAN

BARTIN-2024

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

BÜYÜK SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK VE SAYISAL DURUMU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Arzu KARA

JÜRİ ÜYELERİ

Danışman :

Üye :

Üye : .

BARTIN-2024

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Dr. Öğr. Üyesi Özgür TOKAN danışmanlığında hazırlamış olduğum “BÜYÜK SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK VE SAYISAL DURUMU ” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

30.04.2024

Arzu KARA

ÖN SÖZ

1035 yılında küçük bir göçebe topluluk halinde Horasan'a giren Selçuklular, bu coğrafyada verdikleri uzun süren mücadelelerin ardından 1040 yılında İran coğrafyasında güçlü bir devlet kurmayı başarmışlardır. Kısa sürede büyük bir imparatorluğa dönüşen bu devlet, 1040-1157 yılları arasında Horasan, İran, Mâverâünnehir, Hârizm gibi geniş coğrafyalara hükmetmiştir. Bu sebeple Selçuklular, dünya genelindeki çok sayıda araştırmacının dikkatini çekmiş ve Büyük Selçuklu Devleti hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde çoğunlukla siyasi ve askerî konuların ön planda olduğu görülmüştür. Bununla birlikte teşkilat tarihini konu alan çalışmalar da mevcut olmakla birlikte sayıları oldukça sınırlı kalmıştır. Bu anlamda ele aldığımız bu çalışma ile devletin böylesine geniş bir coğrafyaya yayılmasında en önemli rolü üstlenmiş olan ordunun, etnik ve sayısal durumları üzerinde durulmuştur. Gerek ana kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler gerekse önemli bilim insanları tarafından kaleme alınan birçok araştırma eser, çalışmamıza ışık tutmuştur. Bu tez çalışması ile Büyük Selçuklu Devleti'nin hangi coğrafi sahalara hükmettiği ve söz konusu bu sahalarda etnik köken bakımından Türkler haricinde hangi siyasi-askerî teşekküllerin yer aldığı ve tespit edilen siyasî-askerî teşekküllerin tabilik antlaşmasıyla Selçuklu egemenliği altına girmiş olup olmadıkları üzerinde araştırma yapılmıştır. Bu minval üzere Selçuklu ordusuna hangi etnik kökenden ne kadar sayıda asker katıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu incelemelerle hazırlanan çalışmamız giriş başta olmak üzere üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında büyük emeği olan, tezimi hazırladığım süre boyunca kütüphanesini istifademe sunan, deneyim ve tecrübeleri ile yol gösteren kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Özgür TOKAN başta olmak üzere; desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ'ye; ayrıca çalışmanın birçok aşamasında yardımlarını gördüğüm hocam Arş. Gör. Dr. Alp Eren DEMİRKAYA'ya; arkadaşlarım Emrecan AYYILDIZ ile Caner MENDERES'e ve son olarak tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi destekleriyle hep yanımda olan sevgili aileme sonsuz teşekkür ederim.

Arzu KARA

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

BÜYÜK SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK VE SAYISAL DURUMU

Arzu KARA

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Özgür TOKAN

Bartın-2024, sayfa: 96

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu, Orta Asya'dan başlayarak İslam dünyasında büyük bir etki yaratmıştır. Horasan egemenliği için Gaznelilerle mücadeleye girişen Çağrı ve Tuğrul Beyler, beraberlerindeki Türkmenlerle beraber Horasan'ı ele geçirerek Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır (1040). Zamanla devletin sınırları doğuda Mâverâünnehir bölgesinin ötesine, batıda ise Akdeniz kıyılarına kadar genişlemiştir. Kuruluşa ve daha sonra imparatorluğa kadar giden süreçte devletin askerî gücünü büyük ölçüde Türkmenler oluşturmuş ve devletin askerî teşkilatı da buna göre şekillenmiştir. Ancak İslamlaşma süreci ve fetihlerle birlikte Selçuklu ordusunda farklı etnik kökenlere sahip unsurlar da yer almaya başlamıştır. İran, Irak ve özellikle Anadolu'nun fethiyle birlikte Türk, Fars, Arap ve diğer İslam topluluklarından askerler de Selçuklu ordusunda yer almıştır. Egemenlik alanının genişlemesine paralel olarak devletin askerî gücü de sayısal olarak artış göstermiştir. Selçukluların elde ettiği askerî güç ile bu denli geniş bir coğrafyaya yayılmaları sancaktarlığını üstlendiği Abbasi Hilafeti'nin de etki alanını büyük ölçüde artırmasına imkân tanımıştır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan imparatorluğa giden süreçte gerek idari gerekse askerî alandaki yapılanmasıyla mirasçısı olan Türkiye, Irak ve Suriye

Selçuklularına örnek teşkil etmiş, Anadolu ile Orta Doğu'nun büyük bölümünde Türk hâkimiyetinin pekişmesine imkân tanımıştır.

Anahtar Kelimeler: Etnik, ordu, Selçuklu, teşkilat.

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

ETHNIC AND NUMERICAL STATUS OF GREAT SELJUK ARMY

Arzu KARA

Bartın University

Graduate School

Department of History

Thesis Advisor: Assist. Prof. Dr. Özgür TOKAN

Bartın-2024, pp: 96

The establishment of the Great Seljuk Empire had a great impact on the Islamic world, starting from Central Asia. Çağrı and Tuğrul, who fought against the Ghaznavids for the dominance of Khorasan, captured Khorasan together with the Turkmens and established the Seljuk State (1040). Over time, the borders of the state expanded beyond the Transoxiana region in the east and to the Mediterranean coast in the west. In the process leading up to the establishment and later the empire, the military power of the state was largely composed of Turkmens, and the military organization of the state was shaped accordingly. However, with the Islamization process and conquests, elements of different ethnic origins began to take part in the Seljuk army. With the conquest of Iran, Iraq and especially Anatolia, soldiers from Turkish, Persian, Arab and other Islamic communities also took part in the Seljuk army. In parallel with the expansion of the area of domination, the military power of the state also increased numerically. The military power gained by the Seljuks and their spread over such a wide geography allowed the Abbasid Caliphate, of which it was the standard-bearer, to greatly increase its sphere of influence.

In the process from the establishment of the Great Seljuk Empire to the empire, Turkey, with its structure in both administrative and military fields, set an example for its heirs, the

Seljuks of Iraq and Syria, and allowed the consolidation of Turkish domination in most of Anatolia and the Middle East.

Keywords: Army, ethnic, organization, Seljuk.

İÇİNDEKİLER

BEYANNAME	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
EKLER DİZİNİ	x
KISALTMALAR	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Literatür Özeti.....	2
1.2. Materyal ve Metot.....	7
2. SULTAN ALPARSLAN ZAMANINA KADAR SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK KÖKENİ VE SAYISAL DURUMU.....	8
2.1. Selçuk Bey'in Cend Havalisine Girdiği Dönemde Selçuklular	8
2.1.1. Arslan Yabgu Döneminin Sonlarına Kadar Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu	13
2.1.2. Arslan Yabgu Döneminin Sonlarına Kadar Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu	15
2.2. Mûsa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey Liderliğindeki Selçuklular.....	23
2.2.1. Mûsa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey Liderliğindeki Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu	31
2.2.2. Mûsa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey Liderliğindeki Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu.....	34
3. SULTAN ALPARSLAN VE SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİNDE SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK KÖKENİ VE SAYISAL DURUMU	41
3.1. Sultan Alparslan Döneminde Selçuklular	41
3.1.1. Sultan Alparslan Dönemi Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu	46
3.1.2. Sultan Alparslan Dönemi Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu.....	48

3.2. Sultan Melikşah Döneminde Selçuklular.....	53
3.2.1. Sultan Melikşah Dönemi Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu.....	58
3.2.2. Sultan Melikşah Dönemi Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu.....	60
4. SULTAN SENCER DÖNEMİNİN SONLARINA KADAR SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK KÖKENİ VE SAYISAL DURUMU	64
4.1. Fetret Devrinde Selçuklular	64
4.1.1. Fetret Devrinde Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu	68
4.1.2. Fetret Devri Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu.....	70
4.2. Sultan Sencer Döneminde Selçuklular	75
4.2.1. Sultan Sencer Dönemi Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu	79
4.2.2. Sultan Sencer Dönemi Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu	80
5. SONUÇ	85
KAYNAKLAR	88
EKLER	95

EKLER DİZİNİ

Ek	Sayfa
No	No
EK 1. Selçukluların ortaya çıkışı sırasında Ortadoğu haritası.	95
EK 2. Büyük Selçuklu Devleti'nin en geniş sınırlarını gösteren harita.	96

KISALTMALAR

Bkz.	:Bakınız
c.	:Cilt
Çev.	:Çeviri
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	:Editör
Haz.	:Hazırlayan
İA	:İslam Ansiklopedisi
İA	:İslam Ansiklopedisi
Nşr.	:Neşreden
s.	:Sayfa
Thk.	:Tahkik
Trc.	:Tercüme
Trk.	:Türkçe
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Vd.	:Ve Diğerleri
Yayl.	:Yayınlayan/Yayınları

1. GİRİŞ

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, 961 yılında Selçuk Bey tarafından ilk temelleri atılmak üzere tarih sahnesine çıkmışlardır. Tarih boyunca çok geniş topraklarda hüküm süren Selçuklular, idari ve askerî anlamda birçok başarıya imza atmış ve dünya tarihinde adından bu alanda yaptığı devrimler ile söz ettirmiştir. Özellikle yeni bir yurt arayışında olan Tuğrul Bey'in Horasan bölgesine geçişi, imparatorluğun temellerinin atılması ve genişlemesi açısından büyük öneme sahiptir. Horasan coğrafyası Fars, Türk ve İslam kültürlerinin etkisi altında olması ve kozmopolit yapısıyla Selçuklulara siyasi ve askerî açıdan önemli katkılar sağlamıştır. Bölgedeki egemen güç olan Gaznelilerin, Selçuklular ile 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı'nda yenilmesiyle Selçuklu Devleti resmen kurulmuştur. İslamiyet'in etkili olduğu bu coğrafyada Selçukluların hâkimiyeti, Türk devlet geleneği ile İslam medeniyetinin birleşmesine ve yeni bir Türk-İslam devletinin oluşmasına imkân sağlamıştır.

İslam gelenekleri ve eski Türk devlet anlayışının oluşturduğu ahenkli uyum, Selçukluların gelişmesine imkân sağlamıştır. Özellikle 11. yüzyılın ikinci yarısında, İslam sancağını daha ileri taşımak amacıyla fetih hareketleri hız kazanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alparslan döneminde alınan Malazgirt zaferi ile Anadolu'nun fethi gerçekleşmiş ve Bizans sınırlarına kadar Türk akınlarının önü açılmıştır. Bununla birlikte devletin güçlenmesinde yalnızca fetihler değil, aynı zamanda Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün tatbik ettiği ikta sistemi ve gulâm sisteminin de etkisi önemlidir. Bu sistemlerle devletin hem ekonomik hem de askerî kapasitesini güçlenmiştir. İstikrarlı bir siyaset izleyen Sultan Melikşah döneminde ise ülke toprakları en geniş sınırlara kadar ulaşmış dolayısıyla en güçlü ve büyük orduya bu dönemde sahip olunmuştur. Kurulan bu güçlü ordu ile Selçuklu Devleti sınırları Hindukuş Dağları'ndan Batı Anadolu'ya ve Orta Asya'dan Basra körfezine kadar uzanmasını sağlamış ve bölgede önemli bir askerî üstünlük sağlamışlardır. Selçuklu Devleti'nin ihtişamlı tarihi XI. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan isyanlar gibi çeşitli faktörler nedeniyle zayıflamıştır. XII. yüzyıla gelindiğinde ise Sultan Sencer'in zayıflamış olan merkezî otoriteyi tekrardan güçlendirme çabasına girdiğini ancak Karluk ve Karahıtaylar ile gerçekleşen Katvan Savaşı neticesinde ağır bir yenilgi alması sebebiyle Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecine girdiğini söylemek mümkündür. Yaşanan bu olumsuz gelişmeler Selçuklu ordusunda yer alan farklı etnik unsurların azalmasına yol açarak, askerî

gücünü de olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle, 12. yüzyılın ortalarında Oğuzların bölgeye yönelik saldırıları, Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflayan gücü karşısında büyük bir tehdit oluşturmuş ve 1157 yılında tarih sahnesinden çekilmesine yol açmıştır.

1.1. Literatür Özeti

Bu çalışmada ele alınan konu kapsamında birçok temel kaynak ve araştırma eserden istifade edilmiştir. Bu başlık altında doğrudan konumuz ile alakalı olan ve çokça istifade ettiğimiz eserler üzerinde durulmuş, bunlar hakkında kısaca bilgi verilerek çalışmamız hususundaki önemi ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Birincil Kaynaklar

el-Kâmil fi't-Târîh: Eserin müellifi İbnü'l-Esîr olarak tanınan Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Esîreddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'dir. Zengî Atabegliği ve Eyyûbîlerin hizmetinde bulunmuş olan müellifin bu eseri hilkatten H. 628 /1230 yılına kadar olan süreci kronolojik olarak ele almıştır. Orta Çağ İslam dünyası tarihi açısından büyük öneme sahip olan bu eser, güvenilir kaynaklara dayandırılarak yazılmış olmasının yanı sıra, müellifinin yaşadığı dönemdeki birçok hadiseye bizzat şahitlik etmiş olması nedeniyle ayrı bir değere sahiptir. Tamamı Türkçeye çevrilmiş olan bu eser Büyük Selçuklu ordusunun gerek etnik gerekse sayısal anlamda bilgiler içermesi sebebiyle oldukça istifade ettiğimiz kıymetli bir eserdir (İbnü'l-Esîr, 2019).

Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar): Eserin müellifi, Osmanlı İmparatorluğu'nda 22 yıl münecimbaşılık yapmış ve Sultan IV. Mehmed'in takdirini kazanmış olan Ahmed b. Lütfulah'tır. 1631/2 yılında Selanik'te doğmuş ve 1702 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Fıkıh, tefsir, tıp, matematik ve astronomi gibi ilim sahalarında kendisini oldukça iyi yetiştirmiş olan müellif, bu eserini İbnü'l-Esîr, İbn Haldun, İbn Bîbî, Hamdullah Müstevfî gibi birçok müellifin, farklı dillerdeki 72 eserini kaynak alarak hazırlamıştır. Eser, geniş bir zaman dilimini kapsayarak, hilkatten başlayıp Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları, Türkiye Selçukluları, Şeddâdoğulları, Doğu Anadolu Türk Beylikleri, Hârezmşâhlar, Eyyûbîler, Moğol İstilasası ve Anadolu Beylikleri gibi çeşitli tarihî olaylar hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır Türkçeye

tercümesi yapılmış olan *Câmi'ü'd-Düvel*, eserin müellifi Ahmed b. Lütfullah'ın ölüm tarihi olan 1672 senesine kadar olan olayları içermektedir. Eserin Büyük Selçuklular tarihi hakkında vermiş olduğu bilgilerden çalışmamızda oldukça istifade edilmiştir (Müneccimbaşı, 2017).

Ravzatü's-Safâ fî Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye): Eser, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî tarafından kaleme alınmıştır. Daha çok Mîrhând olarak tanınan müellifin eseri hilkatten başlayarak Hicrî 873 yılına kadar olan olayları kapsar ve bu özelliğiyle bir tür dünya tarihi niteliği taşır. Müellif, 837/1433 yılında Belh'te dünyaya gelmesine rağmen Buhara kökenlidir. Müellif, eserinde insanlığın yaratılışından Timurlular'ın son dönemlerine kadar olan bilgileri aktarmaktadır. Bu eser, Türk ve Dünya tarihi için son derece değerli olan bu eser, Samanoğulları, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Hârezmşâhlar, Eyyûbîler, Abbâsîler, Türk devletleri, Moğol istilas, İlhanlılar ve Timurlular açısından önemli bir kaynaktır. Mîrhând'ın kaleme aldığı ve Erkan Göksu'nun tercümesini yaptığı *Ravzatü's-Safâ* adlı eserden tezimizde gerek ilgili döneme ait siyasi tarih konularını ele alırken, gerekse ordunun asker sayılarını ele aldığımız kısımlarda oldukça faydalanmış bulunmaktayız (Mîrhând, 2015; 2018).

Câmi'ü't-tevârih: Eserin müellifi Reşîdeddîn Fazlullah (İbni İmâdüddeve Ebu'l-Fazl b. Ebu'l-Hayr Hemedânî)'dır. 1240 yılında doğduğu kaydedilen müellif, edebiyat, tıp, kelâm ve tarih gibi birçok alanda kendisini oldukça geliştirmiştir. Bu sayede İlhanlılar sarayına girebilmiş, hatta ve 1298 yılında İlhanlı Devleti vezaretine getirilmiştir. *Câmi'ü't-Tevârih*, Selçuklu, Moğol ve Abbâsî tarihi hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Eserin Türkçe tercümesinden ağırlıklı olarak, Arslan Yabgu döneminin sonlarına kadar Selçuklu ordusunun sayısal durumunu ve Sultan Melikşah Dönemi Selçuklu ordusunun sayısal durumlarını ele alırken istifade ettik (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010).

Târîh-i Beyhakî: Eser, Gazneliler döneminin önde gelen tarih müverrihlerinden ve aynı zamanda Gazneli Devleti'nin dîvân kâtiplerinden olan Ebu'l-Fazl Muhammed Huseyn Beyhakî tarafından ele alınmıştır. 996 yılında Horasan'ın Beyhak bölgesinin Hârisâbâd köyünde doğan müellif, eserinde Selçukluların kuruluş aşaması ve sonrası hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Eserden, bilhassa tezimizin Mûsa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey

Liderliğindeki Selçuklular başlığı altında ele aldığımız siyasi tarih konularından bahsederken ve yine aynı döneme ait Selçuklu ordusunun sayısal tespitini yaparken eserin Türkçe çevirisinden faydalanmış bulunmaktayız (Beyhakî, 2019).

Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: A'lâmu'l-mulûk ismiyle de bilinen, asıl adı Râhetu's-sudûr ve Âyetu's-surûr olan eser, 599/1202 senesinde Necmuddîn Ebubekr Muhammed b. Alî b. Süleyman b. Muhammed-i Ravendî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, Kâşan'a bağlı Râvend ehlindendir. Bundan dolayı da Ravendî olarak tanınmıştır. Eserin Selçuklular hakkında olan kısmında başlangıçtan Büyük Selçuklular dönemine, Sultan Sencer'in saltanat döneminin sonuna kadar tarihî olayları detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Ravendî, sonraki bölümde Irak Selçukluları hakkındaki bilgi vermektedir. Eser, konumuz açısından sayısal anlamda verdiği bilgilerle çalışmamıza ışık tutmuştur. Bu anlamda Ahmed Ateş'in Farsça metinden Türkçeye çevirmiş olduğu eserin I. cildinden tezimizin ilgili bölümlerinde faydalandık (Râvendî, (1999).

Ahbârü'd Devleti's- Selçukiyye: Eser, Hüseyinî (Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseyinî) tarafından kaleme alınmıştır. Eser, genel olarak Selçuklular'ın İran coğrafyasındaki tarihlerini anlatmaktadır. Eserin gerçek yazarı hakkında belirsizlik bulunmaktadır. Eserin asıl yazarıyla ilgili olarak bazı doğu bilimci tarihçiler, kitabın Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseyinî'ye ait olmadığını savunmaktadır. Eserin bazı yerlerinde yazarın Hüseyinî olarak belirtildiği birkaç yer olmasına rağmen, itabı istinsah eden müstensih'in bir hata sonucu bunu yazdığı tahmin edilmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve gelişimi hakkında değerli bilgiler sunan eserden tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerinde eserin Necati Lügal tarafından hazırlanmış olan Türkçe çevirisi kullanılmıştır (el-Hüseyinî, 1999).

Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular: Müellifin 1186 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Selçuklu ordusunun sayısal durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu açıdan tezimizin ikinci bölümünde eserin Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 2011).

Müsâmeretü'l-Ahbâr: Bu eserin müellifi Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî'dir. XIII. Yüzyılın ilk yarısında doğmuş olabileceği düşünülen Aksarayî, yaklaşık 47 yıl (1267-

1323) Türkiye Selçuklu Devleti hizmetinde görevli bulunmuştur. Müellif 1323 yılında tamamlamış olduğu, dört ana bölümden oluşan eserini İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş Noyan'a sunmuştur. III ve IV. Bölümlerinde Selçuklular'dan bahsedilmiş olan bu eser daha çok Türkiye Selçukluları açısından önem arz etmektedir. Ancak kısa olsa da Büyük Selçuklulara dair konumuz açısından önemli bilgilere ulaşabildiğimiz eserin Türkçe tercümesinden bilhassa “Arslan Yabgu Döneminin Sonlarına Kadar Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu” ve “Sultan Alparslan Dönemi Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu” başlıkları altında araştırma kapsamı içinde ele almış olduğumuz konularda faydalandık (Aksarayî, 2000).

Selçuknâme: Eser, Ahmed b. Mahmud (Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud), tarafından kaleme alınmıştır. Eserin büyük bir bölümünde Büyük Selçuklu Devleti dönemi olaylarına yer verilmiş olsa da aynı zamanda Kirman, Irak ve Anadolu Selçuklu Devletleri hakkında da kısa ancak önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bakımdan önem taşıyan eserden, araştırmamızın birçok kısmında Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir (Ahmed b. Mahmud, 2018).

Târîh-i Güzîde: Eserin müellifi Hamdullah Müstevfî (Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-yi Kazvinî)'dir. Bu eser, müellifin birçok önemli tarih kitabını incelemesi ve onların bir nevi özetini sunması şeklinde hazırlanmıştır. Hamdullah Müstevfî, eserini H. 730 (1329) yılında bitirerek vezir Gıyaseddin'e takdim etmiştir. Müellif, eserin yazım sürecinde Reşîdeddîn Fazlullah'ın *Câmiu't-Tevârih* isimli eserinden ilham almıştır. Mürsel Öztürk'ün çevirisini yaptığı eserde siyasi tarih ağırlıklı olup, bu bakımdan çalışmamızın ilgili yerlerinde üç bölümde de istifade edilmiştir (Kazvinî, 2018; 2015).

Araştırma Eserler

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (I-II), Selçuklu Devri Türk Tarihi, Tuğrul Bey ve Zamanı: Eserlerin müellifi olan Mehmet Altay Köymen 1916 yılında Ankara'da doğmuştur. Önemli eserler kaleme alan müellif 1993 yılında vefat etmiştir. Almanca, Farsça, İngilizce ve Fransızca dillerini bilen Köymen, döneminin önemli tarihleri arasında yer almıştır. Bahsi geçen eserlerde Selçuklu Devleti ordusunda bulunan askerlerin etnik kökenleri ve Selçuklu ordusunun başlangıcından yıkılışına kadar olan ki süreçteki sayısal

durumu hakkında geniş bilgilere yer verilmiş olması açısından oldukça değerli kaynaklardır. Bu anlamda çalışmamızın her üç bölümünde de konumuzun ilgili kısımlarında bu eserlerden oldukça faydalanmış bulunmaktayız (Köymen, 1976; 1998; 2011a; 2011b).

Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür: Salim Koca tarafından kaleme alınan bu eser Büyük Selçuklu ordusu ve askerî teşkilatı hakkında kıymetli bilgiler sunması açısından alan için önemli bir çalışmadır. Bu anlamda tezimizde Selçuklu ordusunun etnik ve sayısal durumlarının tespitini yaparken eserden çokça kez istifade etmiş bulunmaktayız (Koca, 2005).

Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti: Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi, askerî ve daha birçok alanında önemli bilgiler aktaran bu eser Osman Turan tarafından titizlikle kaleme alınmıştır. Selçukluların ilk devirlerinden, duraklama ve inhitat devirlerine kadar oldukça geniş bilgiler sunan bu eser, aynı zamanda geçirdiği bu evrelerde Selçuklu ordusunun yayıldığı coğrafyalardan, buralarda temasa geçtikleri etnik gruplardan ve yapılan mücadelelerde Selçuklu ordusunun sayısal durumu hakkında verdiği bilgilerle konumuza ışık tutmuştur. Bu anlamda çalışmamızın ilgili yerleri ile bağlantılı aktarılan bilgilerden önemle faydalanmış bulunmaktayız (Turan, 2016).

Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı: Selçuk Bey'in Cend'e gelişinden Sultan Sencer'in ölümüne kadar ki dönem hakkında ayrıntılı bilgiler aktaran bu eser Cihan Piyadeoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmamızda önemli bir yer tutan bu eserden, “Selçuk Bey'in Cend Havalisine Girdiği Dönemde Selçuklular” başlığı altında ele aldığımız konularda istifade edilmiştir (Piyadeoğlu, 2021).

Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi [1040-1157]): Eser, Osman Gazi Özgüdenli tarafından kaleme alıştır. Nitelikli kaynaklar ışığında ele alınmış bu eser, Büyük Selçuklu Devletinin kuruluş, yükseliş ve çöküş evrelerinden detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bu anlamda eserden, bilhassa tezimizin siyasi konularını ele alırken üç bölümümüzde de oldukça istifade etmiş bulunmaktayız (Özgüdenli, 2013).

1.2. Materyal ve Metot

Bu tez çalışması yapılırken, öncelikle elde edilen kaynaklar okunup incelenmiştir. Bu kaynaklar temin edildikten ve gerekli okuma ve incelemeler yapıldıktan sonra ilgili bilgiler, tez yazım aşamasında kullanılmak üzere bilgi fişleri haline getirilmiştir. Bu bilgiler hususunda derleme yapılırken özellikle Büyük Selçuklu Devleti döneminde gerçekleşmiş savaşlar örnek alınarak bu savaşlara katılan ordu içerisindeki askerî sınıflar tespit edilip bu sınıflar içerisinde yer alan asker sayısı ve bu askerlerin etnik kökenleri üzerinde analiz yapılmıştır. Bu analiz yapıldıktan sonra ise söz konusu savaşlarda ordu içerisinde bulunan askerî sınıflar arasında gerek sayısal gerekse etnik durum bağlamında bir karşılaştırma yapılarak aradaki farklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Gerekli analiz ve değerlendirmeler yapıldıktan sonra birbirleriyle karşılaştırılmış ve ilişkilendirilmiş olan bilgi fişleri, ilgili başlıklar altında bir araya getirilmiştir.

2. SULTAN ALPARSLAN ZAMANINA KADAR SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK KÖKENİ VE SAYISAL DURUMU

Bu bölümde, Selçuklu ordusunun kuruluş döneminden Sultan Alparslan dönemine kadar olan süreçteki etnik ve sayısal durumu incelenmiştir. Siyasi ve askerî olaylar, ordunun bu durumlarının belirlenmesinde önemli rol oynadığı için, ilgili dönemdeki olaylar Selçuklu ordusunun etnik kökeni ve sayısal durumuyla sıkı bir şekilde ilişkilendirilerek ele alınmıştır.

2.1. Selçuk Bey'in Cend Havalisine Girdiği Dönemde Selçuklular

Tarihî kayıtlara göre, Selçuklu hanedanının temelleri 10. yüzyılda Seyhun Nehri ile Hazar Denizi'nin doğusu ve Aral Gölü arasındaki coğrafyada yaşadığı bilinen Oğuz Yabgu Devleti'ne dayanmaktadır. Hazarlar, Bulgarlar ve Karluklar gibi birçok siyasi teşekkülle bu coğrafyada komşu olan Oğuzların, aynı zamanda güneyde İslam dünyasıyla da yakınlığı bilinmektedir (Öngül, 2016: 1). Başında “yabgu” ünvanlı bir hükümdarın bulunduğu Oğuz Yabgu Devleti, 24 Oğuz boyundan meydana gelmiştir. Kaynaklarda, bahsedilen bu boylar arasında Kınık boyuna mensup olan ve Selçukluların atası olarak da bilinen Dukak'ın, Oğuz Yabgu Devleti içinde çok önemli siyasi ve askerî bir mevkiye sahip olduğu kaydedilmiştir (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 71; Piyadeoğlu, 2021: 15). Kendisinden oldukça güçlü ve kuvvetli bir kimse olarak bahsedilen Dukak'ın, Oğuz Yabgu Devleti içinde “Temür-Yalığ” (Demir Yaylı) lakabı ile de anıldığı bilinmektedir (Köymen, 1998: 13-14). Eski Türk an'anesinde “yay” lakabı bir hâkimiyet alameti olarak kullanılmıştır (Turan, 1945: 305-318). Fakat Osman Turan'ın kaydettiğine göre, Dukak'ın Oğuzlar içinde boy beyliğinden başka bir siyasi mevkiinde olduğunu söylemek güçtür (Turan, 2016: 55; Öngül, 2016:1-2). Buna rağmen Dukak'ın Oğuz Yabgu Devleti'ndeki konumunun yadsınamayacak düzeyde önemli olduğu da söylemek mümkündür. Çünkü Yabgunun üzerinde Dukak'ın önemli bir tesiri söz konusudur. Tarihî kayıtlarda yer alan bilgilere göre, ikili arasındaki bir olaya dayanan tartışma, bahsedilen bu durumu destekleyici niteliktedir. Şöyle ki, Oğuz Yabgusu, muhtemelen Hazarlar olduğu düşünülen bir Türk topluluğuna karşı sefer düzenlemeyi planlamıştır. Fakat, Dukak'ın bu plana karşı çıkması sonucunda aralarında bir anlaşmazlık meydana gelmiş ve ilişkiler bir müddet bozulmuştur. Ancak, Oğuz beyleri tarafından düzenlenen bir şölen sırasında Yabgu ile Dukak arasında geçici olsa da barış sağlanmıştır.

Nitekim kaynaklar bu olayın ardından Dukak'ın Oğuzlar arasında saygınlığının artmasında büyük etkisinin olduğundan bahsetmişlerdir (el-Hüseynî, 1999: 1; Müneccimbaşı, 2017: 46).

924 yılı civarında öldüğü tahmin edilen Dukak Bey'in geride bıraktığı Selçuk adında bir oğlu bulunmaktadır (Özgüdenli, 2013: 34). Selçuk babasının ölümünden kısa bir süre sonra subaşılik (ordu komutanı) görevine getirilmiş olup aynı zamanda Kınık boyunun da yeni lideri olmuştur (Kafesoğlu, 2014: 15). Devlet içinde kısa zamanda itibar kazanan Selçuk, dikkatleri üzerine toplamayı başarmıştır. Bu durum başta Yabgunun hatunu olmak üzere birçok devlet erkanını rahatsız etmiştir (Mevdûdî, 1971: 66; Müneccimbaşı, 2017: 46; Turan, 2016: 66). Nitekim bir gün Oğuz sarayına gelen Selçuk, yabgunun hemen yanına oturunca, hatun bunu Yabguya karşı yapılan bir saygısızlık olarak görmüş ve Yabgunun huzuruna gidip “Eğer Selçuk katledilmez ve ona ölüm kâsesinde tattırmaz isen senin için saltanat şarabının içimi saf olmaz ve devletin sabahı açılmaz. Zira onun yakında seni mülkünden sürmesi ve helakine çalışması muhakkaktır” (el-Hüseynî, 1999: 1) demiş ve Selçuk'u ortadan kaldırmak konusunda Yabguyu etkilemeye çalışmıştır. Halk arasında da büyük nüfuz sahibi olduğu bilinen Selçuk'un, ileride tahtta hak iddia etme ihtimali Yabguyu da endişelendirmiş olacaktır ki bunun üzerine Yabgu, Selçuk'a karşı cephe almaya başlamıştır (Mîrhând, 2015: 15; Öngül, 2016: 2; Özaydın, 2009: 364).

Kaynaklarda yaşanan bu anlaşmazlığın, Selçuk Bey'in Cend'e gitme kararı üzerinde etkili olduğunu kaydedilmiştir. Bununla birlikte, Kıpçakların rahatsızlığı, yer darlığı ve güçlenen Karahanlılar gibi faktörler de göç sürecini etkilemiştir (Özaydın, 2009: 364). Selçuk Bey'in Cend'e göçüne dair değerlendirmelerde bulunan bazı tarihçilerin görüşleri de bu noktada büyük öneme sahiptir. Buna göre Köymen, Selçuk Bey'in Batı yönünde ilerleyen soydaşlarının Batı veya Doğu Roma imparatorlukları tarafından ortadan kaldırıldığının ve buna karşın güney yönünde ilerleyen soydaşlarının ise daha kazançlı çıktıklarının farkında olduğunu, ayrıca güneyde İslamiyet'i kabul etmiş olan devletlerin Oğuz Yabgu Devleti ile ticari münasebetlerinin Selçuk Bey tarafından bilindiğini belirtmiş olup tüm bu sebepler doğrultusunda Selçuk için Cend bölgesinin cazip geldiğini kaydetmiştir (Köymen, 1998:25; Ellik, 2018: 29). Turan'a göre, Selçuk'un Cend'e göçü sadece çevresel faktörlerle açıklanamamalıdır. Ona göre, siyasi açıdan da önemi oldukça büyüktür. Çünkü Yabgu'nun Cend ile bağlantısı sadece yılda bir defa vergi almak için gönderdiği memurlar aracılığı ile

olmuştur. Ayrıca bu dönemde İslamiyet'in hızla yayılması da Selçuk'un alacağı karar üzerinde etkili olduğunu vurgulamıştır (Turan, 2016: 66-67). Claude Cahen ise, "Her nasıl olduysa, Dukak'ın oğlu Selçuk, Türk bozkırlarıyla Müslümanlaşmış Orta Asya'yı birbirinden ayıran noktadaki pazar kenti Cend'e gidip yerleşti" demiştir (Cahen, 1979: 37-38). Cahen, söz konusu göçün sebebi hakkında daha fazla detay vermemiştir. Sonuç olarak, sebepleri ne olursa olsun, bu sessiz göç, bir dönemin sonu ve Türk tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı için oldukça önemli bir adımdır.

Selçuk Bey ve beraberindeki Kınık boyu mensupları gizlice Oğuz Yabgusunun yanından ayrılarak (350) 961/962¹ yılında, Seyhun nehrinin solunda yer alan Cend bölgesine göç etmişlerdir (Müneccimbaşı, 2017: 47; Özaydın, 2009: 364; Piyadeoğlu, 2021: 17; Yılmaz, 2023: 116). "Oğuz ilinden padişah bulgan Kınık uruğundan Selçuk-beg başlık kop il Sır yakasındaki Cend şehrine keldiler." (Turan, 2016: 66). Selçuk Bey'in bu göç hareketini kaynaklar; "Dâru'l- Harb'den İslam diyârına ve Türkistan'dan veya Turan'dan İran'a" göç şeklinde vermiştir (İbnü'l Esir, 1998: 76; Münecimbaşı, 2017:46; el-Hüseynî, 1999: 1-2; Öngül, 2016: 2). Bununla birlikte Selçuk Bey liderliğindeki Kınık boyunun 100 süvari ile bölgeye geldiği bilinmektedir. Ayrıca yanlarında 1500 deve, 50.000 kadar koyun ve çok miktarda at bulunmaktadır (Köymen, 1979: 20; Peacock, 2017: 62).

Selçuk Bey'in Cend'e göçü sadece coğrafi değişimden ibaret olmayıp onun beraberindekiler aynı zamanda yeni bir inanç sistemiyle de tanışmışlardır. Çünkü Siriderya kıyısında konumlanmış bir şehir olan Cend, İslam dünyası ile sınır komşusu olan bir uç şehridir (Köymen, 1998: 25; Özaydın, 1993: 359; Yılmaz, 2023: 97). Halkının çoğunluğu Müslümandır. Selçuk Bey de göç ettiği coğrafyada kalıcı olabilmek için öncelikle buranın şartlarına uyum sağlamak gerektiği bilincine çok erken varmıştır. Çünkü halkın inancını benimsemez ve onların geleneklerine uymazsa halk tarafından izole edileceklerinin farkındadır. Bu sebeple Selçuk, maiyetindeki kişilerle istişare ederek İslamiyet'i kabul etmeye karar vermişlerdir. Bunun için öncelikle Buhara ve Hârizm gibi vilayetlerin valilerine elçiler göndererek Müslüman olmak istediklerini iletmiş ve kendilerine İslam dinini anlatacak din adamları göndermelerini talep etmiştir. Bu isteği yerine getirilen

¹ Selçuk Bey'in Cend havalisine gittiği tarih hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Kazvinî, Râvendî, Faruk Sümer gibi birçok tarihçi (375) 985/986 yıllarını işaret ederken, Mehmet Altay Köymen, (323) 935 tarihini vermiştir (Kazvinî, 2018: 342; Râvendî, 1999: 85; Sümer, 1972: 62-63; Köymen, 1953: 569).

Selçuk, Gök Tanrı (Şamân-Kam) dinini terk ederek bütün maiyeti ile birlikte Müslüman olmuştur (Köymen, 1979: 21; Özgüdenli, 2013:49; Öngül, 2016: 3; Özaydın, 2009: 364-365; Yılmaz, 2023; 116). Müneccimbaşı, bu dönemde (960) 200.000 çadırılık halkın İslamiyet'i kabul ettiğini kaydetmiştir (Müneccimbaşı, 2017: 47; Turan, 2016: 66-67).

Tüm bu gelişmeler olurken bu sırada Oğuz Yabgu Devleti, Cend'e yıllık vergiyi tahsil etmek üzere memurlarını göndermiştir. Fakat Selçuk Bey, Müslümanların kâfirlere vergi vermeyeceğini dile getirerek, memurları şehirden uzaklaştırmıştır (İbnü'l Esir, 2019: 77; Köymen, 1979: 22-23; Piyadeoğlu, 2021: 18; Özgüdenli, 2013: 50; Yılmaz, 2023; 117). Yabgu, Selçuk'un bu tutumundan sonra, onun üzerine bir ordu sevk etmiştir. Böylece Selçuk Bey'in "gazaya gönüllü" olan Türkler'den oluşturduğu kuvvetlerle, Oğuz Yabgu Devleti'nin ordusu karşı karşıya gelmiştir. Bu çarpışma sonucunda Cend şehri Selçuklu hâkimiyetine girmiş ve Selçuklu Beyliği'nin merkezi olmuştur (Köymen, 1979: 26-27; Özaydın, 2009: 365).

Cend'de kurulmuş olan Selçuklu Beyliği'nin erken döneminde, çevresinde üç önemli devlet'in bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki İslam dünyasının doğu sınırlarında konumlanmış bir Türk devleti olan Karahanlılar ve ikincisi ise yine bir Türk devleti olan Gaznelilerdir. Doğudaki üçüncü büyük devlet ise Sâ mânîler Devleti'dir (Öngül, 2016: 4). Selçuklular ile Sâ mânîler arasındaki ilk münasebetlerin Selçuk Bey zamanında gerçekleştiği bilinmektedir. Çünkü Selçuk'un bu dönemde gerçekleştirdiği başarılı gaza faaliyetleri onun askerî gücünü önemli ölçüde artırmış bu da onun devletlerarası mücadelelerde yardımına başvurulmuş bir güç haline gelmesini sağlamıştır. Şöyle ki, bu dönemde batı yönünde ilerleyen Karahanlılar'ın, Sâ mânî topraklarını tehdit altına aldığı kaynaklar aracılığı ile bilinmektedir. Dönemin Sâ mânî hükümdarı II. Nuh, bu tehdidi ortadan kaldırmak için, gittikçe büyüyen ve artık Cend havalisine sığmayan Selçuk Bey'in gücünden faydalanmak istemiştir. Zaten çeşitli nedenlerle topraklarını genişletme ihtiyacı duyan Selçuk bunu değerlendirmiş, böylece karşılıklı menfaatler doğrultusunda Sâ mânîlerle anlaşma yaparak Karahanlılar karşısında Sâ mânîler'i desteklemiştir. Ancak Selçuk, yaşı ilerlediği için oğlu Arslan'ı bu konuda görevlendirmiş ve bu sayede Karahanlılar yenilgiye uğratılmıştır (Aksarayî, 2000: 6; İbnü'l Esir, 2019: 77; Köymen, 1998: 25-26; Turan, 2016: 68-69; Koca, 2005: 39; Özgüdenli, 2013: 52-53). Arslan kumandasında, Sâ mânîler lehine yapılan bu ilk yardımdan sonra Arslan Yabgu, Cend'e

dönmüştür (Turan, 2016: 73). Bu yardım Sâ mânîleri oldukça memnun etmiş ve Karahanlı sınırı yakınlarındaki, Buhara ile Semerkand arasında bulunan Nur kasabasını Selçuklulara vermişlerdir (985-986) (Turan, 2016: 69). Ancak Karahanlılar karşısında Sâ mânîler, başarısını uzun süre koruyamamış ve 999 yılında devletleri yıkılmıştır (Yılmaz, 2021a: 52; Özgüdenli, 2013: 52). Arslan'ın, Sâ mânîler'e karşı ikinci yardımı ise 1003 yılında olmuştur. Sâ mânî hanedanının son üyesi olan Ebû İbrâhim İsmail el-Mûntasır, Karahanlılarla tekrar karşı karşıya gelmiş ve Arslan'ın yardımına son defa başvurmuştur. Bu talebi geri çevirmeyen Arslan, maiyeti ile Ebû İbrahim'in yanında yer alarak çarpışmış ve çok sayıda esir ve ganimet elde etmiştir (Turan, 2016: 74,86; Koca, 2005: 39-40; Özgüdenli, 2013: 52-53).

Olaylar bu şekilde vuku bulurken Selçuk Bey, Cend'de vefat etmiştir (1007 veya 1009) (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 72; İbnü'l Esir, 2019: 77; Öngül, 2016: 5; Özaydın, 2009: 365). Selçuk Bey'in ölümünden sonra büyük oğlu Arslan, "Yabgu"² ünvanıyla eski Oğuz an'aneleri gereğince idarenin başına geçmiş ve Cend'de kalan son Selçuklu üyeleri de Mâverâünnehir'e göç etmişlerdir (er-Râvendî, 1999: 85-86; Koca, 2005: 40; Özgüdenli, 2013: 53-54). Ancak Köymen, ailenin diğer üyelerinin Arslan Yabgu'nun aksine, Nur havalisine değil de Buhara'ya göç ettiklerini belirtmiş ve Arslan Yabgu'ya tam anlamıyla bağlı olup olmadıkları konusunda net bir bilgiyi vermemiştir (Köymen, 1998: 30-32). Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, ailenin diğer üyelerinin Arslan Yabgu'ya, zayıf bir feodal bağ ile bağlı olduğu, ancak yeri geldiğinde kendilerine ait askerî kuvvetleriyle beraber, tek çatı altında birleşmişlerdir (Turan, 2016: 86; Koca, 2005: 40).

Sâ mânî Devleti'nin 999 yılında yıkılması üzerine bu devletin toprakları Karahanlılar ile Gazneliler arasında paylaştırılmıştır. Dolayısıyla Selçukluların üzerinde yaşadığı Mâverâünnehir de Karahanlı hakimiyetine geçmiştir. Böylece Selçuklular, bir süre önce dolaylı olarak karşı karşıya geldiği Karahanlı Devleti'ne bağlı hale gelmişlerdir (Köymen, 1998: 30).

² Yabgu: Bazı Türk devletlerinde farklı anlamlar taşısa da genellikle idari bir ünvan olarak hükümdar veya yöneticiyi tanımlar (Piyadeoğlu, 2021: 17).

Bu sırada idarenin başına geçen Arslan Yabgu'nun, 1020 yılına kadar olan faaliyetleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak onu 1020 yılı dolaylarında Karahanlı Ali Tekin ile yaptığı ittifak neticesinde görmekteyiz (Divitçioğlu, 2015: 82-83). Tarihi kayıtlarda Ali Tekin'in, dönemin Karahanlı hükümdarı Arslan Han 'ın, esaretinden kurtularak Buhara'ya geldiği ve bölgeyi ele geçirdiği kaydedilmiştir. Ali Tekin, Arslan Han karşısında kendisini müdafaa etme gücünü ön göremediğinden dolayı, Arslan Yabgu ile ittifak kurmak istemiştir. Başarıya ulaşan bu ittifakın neticesinde tarafların Buhara'daki varlığı kesinlik kazanmıştır (İbnü'l Esir, 2019: 77-78; Köymen, 1979: 70; Divitçioğlu, 2015:85-86; Özaydın, 1991: 402). Yaşanan tüm bu olayların akabinde hem Ali Tekin olayını çözüme kavuşturmak hem de Selçukluları Horasan'a göndermek konusunda anlaşmaya varmak için Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han ile Gazneli Mahmûd, 1025 yılında bir araya gelmişlerdir. Bu görüşmede Kadir Han, Sultan Mahmûd'a: "Türkistan'dan memleketime gelen ve yıllarca Nûr-ı Buhârâ ile Semerkand arasındaki otlakları ellerinde tutan bu kavmin çok askeri vardır. Selçuk' un oğulları kendi kavmi arasında çok itibar ve saygıya sahip olup, padişahlık davasındadırlar. Eğer onlar senin Hindistan seferlerinin birinde hükümdarlık davasına kalkarlarsa netice müşkül olur" diyerek endişelerini dile getirmiştir (Kazvîni, 2015:18; Mevdûdî, 1971: 80; Turan, 2016: 90; Yılmaz, 2021a: 64). Görüşmeden haberleri olan Arslan Yabgu ile Ali Tekin ise bu iki büyük devlet karşısında direnmenin zorluğunu fark ederek Buhara'dan çöllere çekilmişlerdir. Ancak çok geçmeden Sultan Mahmûd tarafından yakalanan Arslan Yabgu, Hindistan'ın Kalincâr Kalesi'ne hapsedilmiş ve burada hayatını kaybetmiştir (1032) (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 78-79; Piyadeoğlu, 2021: 25-28; Özgüdenli, 2013).

2.1.1. Arslan Yabgu Döneminin Sonlarına Kadar Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu

Selçuk Bey'in, Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılıp Cend havalisine geldiği dönemden, devletin kuruluşuna kadar olan zaman aralığında, Selçuklu ordusunun askerî kaynağını, konar-göçer (yaylak-kışlak) yaşam sürdüren, toplu halde yaşayan "Türkmenler" oluşturmuştur (Koca, 2005:103).

"Türkmen" adının anlamı ve köken itibariyle bu terimin daha çok kimler için kullanıldığı konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu konuda bilgi veren kaynakların başında

Kâşgarlı Mahmud'un, *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı eseri gelmektedir. Kâşgarlı Mahmud; etimolojik olarak Türkmenlerin, Oğuzlar olduklarını vurgulayarak, "Türkmen" kelimesinin "Türk'e benzer" bir anlam taşıdığını kaydetmiştir (Kâşgarlı Mahmud, 2006: III, 412-416).

Mervezî ise, Oğuzlar'ın çok büyük bir Türk kavmi olduğunu, yaşayış biçimlerini ve Müslüman ülkelerle temasa geçip İslamiyet'i kabul ettikten sonra Türkmen adını aldıklarını belirtmiştir (Marvazî, 1942: 29).

Konu ile alakalı bir diğer görüş ise Faruk Sümer'e aittir. Ona göre, "Türkmen" adı 10. yüzyıldan itibaren İslamiyet'in yayılması neticesinde ortaya çıkmıştır. İslamiyet'i kabul eden Oğuzlar ile Gayrimüslim Oğuzlar arasındaki ayrımı vurgulamak maksadıyla kullanılmaya başlanan Türkmen teriminin, "Müslüman olan Türk" anlamıyla yaygınlaştığından söz etmiştir. Türkmen ismiyle Oğuzların kastedildiğini dile getiren Sümer, Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup olan Selçuklulardan Türkmen diye bahsedildiğini ve Türkmenlerin devletin kuruluşunda büyük hizmetlerinin olduğunu da eklemiştir (Sümer, 2012: 607-608). Bu bağlamda, Türkmen teriminin, Oğuzlara atfedilerek Müslümanlığı kabul etmiş olan Oğuz Türkleri için kullanılmaya başlandığı söylenebilir.

Selçuk Bey'in, Oğuz Ülkesi Yenikent'ten Cend havalisine geldiğinde, orada hali hazırda yaşayanların dini açıdan Müslüman, etnik açıdan ise çoğunluğunun Türk olduğu bilinmektedir (Köymen, 2011a: I, 16-19.) Ancak Selçuk Bey maiyetiyle birlikte Cend havalisine geldiğinde, orada daha önceden İslamiyet'i kabul etmiş olarak yaşayan Türkmenlerin de Selçuk Bey'e katıldığı bilinmektedir (Turan, 2016: 68; Özgüdenli, 2012: 49). Hatta bu Türkmenlerin, Selçuk Bey zamanında Cend'e vergi tahsil etmek amacıyla gelen Oğuz Yabgu Devleti'ne karşı, Selçuklular yanında yer alarak savaştıkları da bilinmektedir. Bu konuda Peacock, Mirhând'a atıfta bulunarak; Selçuk'un, Oğuz Yabgu Devletine karşı büyük bir zafer kazandıktan sonra, bulunduğu bölgede önemli bir güç olarak yükseldiğini ve Türkistan'ın her tarafından insanların Selçuk'un yanına geldiğini aktarmıştır (Peacock, 2017: 46). Bu bilgiden yola çıkarak ordu içindeki Türkmen tesirinin oldukça fazla olduğu sonucu çıkarılabilir.

Nitekim Selçuk Bey döneminde askerî mücadeleler çok yoğun olmadığından dolayı, daha önceden de bahsedildiği gibi, Sâmânîler ve Karahanlılar dışındaki farklı devletlerle

münasebetlere girildiğine dair bilgilere tarihî kayıtlarda rastlanılmamaktadır. Netice itibariyle Selçuk Bey dönemi Selçuklu ordusunda, Türkmenlerin dışında farklı etnik kökene sahip askerlerden veya gruplardan bahsetmek çok zordur. Zaten Selçuk Bey, yaşı ilerlediği için son dönemlerdeki askerî faaliyetleri oğlu Arslan Yabgu'ya devretmiştir. Babasının ölümünün ardından ailenin başına geçen Arslan Yabgu döneminde de ordudaki Türkmen varlığı korunmuştur. Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda ordu içinde bu dönemde de farklı etnik kimliğe mensup askerlerin dahil edilmediği görülmektedir. Ancak Selçuk Bey döneminde Sâ mânîler'in yardım talebi üzerine Arslan Yabgu, onların yanında Karahanlılara karşı yapılan mücadelelerinde yer almıştı. Fakat Karahanlılar karşısında daha fazla direnemeyen Sâ mânîler 999 yılında yıkılmıştır. Köymen'in bu hadisedeki yorumu ise şu şekilde olmuştur; "Selçuklular Samanoğulları Devleti yıkıldığı zaman onun mukadderatını paylaşmadılar. Hatta denilebilir ki, Samanlılar Devleti yıkıldığı zaman Selçuklular her zamankinden daha kuvvetli ve daha birlik halinde bulunuyorlardı" (Köymen, 1979: 64). Köymen'in verdiği bu bilgiler doğrultusunda bir çıkarımda bulunmak gerekirse; Arslan Yabgu'nun maiyetindeki asker sayısındaki bu artışın kaynağının, Sâ mânî Devleti'nin çöküşü sonrasında, bir grup askerın Selçuklu saflarına katılmış olabileceği düşünülebilir. Ancak döneme ait tarihî kaynaklarda bu konuyla ilgili doğrulayıcı bilgilere rastlanılmaması, bu çıkarımın sadece bir varsayım olarak kalmasına neden olmaktadır.

Karahanlılarla yapılan 1003 yılından sonraki mücadelelerde ise, 18 Karahanlı kumandanının Arslan Yabgu tarafından esir edildiği bilgisi bulunmaktadır. Fakat taraflar arasında yapılan anlaşma gereği ele geçirilen bu esirlerin Karahanlılar'a geri iade edildiği bilinmektedir (Barthold, 2014: 280; Turan, 2016: 75; Özaydın, 1991: 402). Bunun dışında Karahanlı ordusundan Selçuklu ordusuna katılımın olup olmadığı konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

2.1.2. Arslan Yabgu Döneminin Sonlarına Kadar Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu

Göçebe yaşam süren toplulukların kendilerine özel ordularının bulunmadığı açıktır. Bu nedenle toplumun neredeyse bütün üyeleri savaş zamanlarında asker olarak hizmet etmiştir. Bu bağlamda, Selçuklu askerî kuvvetlerinin bir parçası olarak kabul edilen, kadınlar ve

çocuklar da dahil olmak üzere, toplumun her ferdinin orduya katkısı olmuştur (Koca, 2005: 103-104).

Daha önce de bahsedildiği üzere, Selçukluların erken dönemlerinde orduyu temsil eden başlıca unsur, sürekli ve daimî ordu niteliği taşımayan Türkmenlerden meydana gelmektedir (Göksu, 2010: 23). Ayrıca çok iyi at kullandıkları bilinen Türkmenler hakkında Salim Koca, El-Câhiz'e atıfta bulunarak onun şu sözlerini kaydetmiştir: "Türk'ün ömrünü toplasan, atı üzerinde geçen günlerin, yer yüzünde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün... Türk hem çoban, hem seyis, hem canbaz, hem baytar, hem süvaridir. Özetle, bir Türk başlı başına bir millettir." (el-Câhiz, 1967: 67-68; Koca, 2005: 49-50). Buradan yola çıkarak Selçuklu toprakları üzerinde yaşayan her bir kişinin asker olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

Tarihî kayıtlarda Selçuk Bey'in, Yenikent'ten, Cend havalisine göç ettiği sırada yanında 100 süvari, 1500 deve, 50.000 koyun ve bir miktar öküz olduğu kaydedilmiş olup, süvarilerin aileleri bu sayıya dahil edilmemiştir³ Köymen, 2011a: I, 19-21; Peacock, 2017: 99; Özgüdenli, 2013:47). Bu sebeple Selçuk'un, Cend'e kaç kişi ile göç ettiği konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Divitçioğlu'nun bu konudaki yorumunu dikkate alarak bir varsayımda bulunabilmek mümkündür. Ona göre, her süvarinin bir aileyi temsil ettiği ve her ailede de beş kişi yaşadığı kabul edildiğinde, Selçuk'un, yaklaşık 500 kişi ile Cend'e indiği sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca her süvarinin daima bir yedek atı olduğunu kaydeden Divitçioğlu, Selçuk'un, Cend'e en az 200 at ile indiği kanaatindedir (Divitçioğlu, 2015: 75-76; Özgüdenli, 2013:47).

Tarihçiler, söz konusu olan bu göç esnasında Selçuk Bey'in maiyetini oldukça yetersiz bulmuşlardır. Tarihçilerin bu konudaki görüşlerini genel itibariyle belirtecek olursak; Oğuz Yabgu Devleti'nin, yüksek olanakları göz önünde bulundurulduğunda Selçuk Bey'in, emrinde daha fazla süvarinin olması gerekmektedir (Koca, 2005: 37-38). Ancak bu durum şöyle açıklanabilir; Selçuk Bey, Oğuz Yabguluğu içinde her ne kadar yüksek mevkii de bir

³ Köymen, Selçuk'un maiyetinin C. Cahen'in, 100 atlı, 15.000 deve ve 5.000 koyun' dan ibaret olduğunu kaydettiğini aktarmıştır. Ancak Köymen bu rakamların tertip hatasından ibaret olduğu görüşündedir. Bkz. (Köymen, 2011a: I, 20).

devlet görevlisi olsa da babası Dukak'ın aksine bir boyun veyahut bir kabilenin reisi olmadığı için kendisine katılanların sayısı bu sebeple az olduğu söylenebilir (Köymen; 1979: 20). Ancak bilinen şu ki, Selçuk babası Dukak gibi bir boy lideri olmasa da liderlik vasfı çok yüksek bir kişiliktir. Onun bu özelliği Oğuz Yabgusu tarafından çok erken fark edilmiş ve sübaşılık (ordu komutanlığı) görevine getirilmiştir. Kendisine bağlı çok sayıda askerin olduğunu bilinen Selçuk Bey'in gün geçtikçe artan nüfuzu ve kudreti başta Yabgu'nun Hatun'u olmak üzere tüm devlet erkanını tedirgin etmiştir. Tüm bunları değerlendirildiğinde, Yabgu ve yakın çevresine karşı tehdit unsuru olabilecek kadar güçlenen Selçuk'un bu kadar az süvari ile Yenikent'ten ayrılması düşündürücüdür. Yüksek olasılıkla Selçuk Bey, bu göçü sessiz bir şekilde gerçekleştirmek istediğinden dolayı Yabgu'ya haber göndermeyecek ve kendisine güçlük çıkarmayacak olan güvendiği 100 süvari ile hareket etmek istemiştir. Ancak, bu düşünceye dair destekleyici bir kanıt henüz ulaşılamamış olması, bu iddianın doğruluğu konusunda kesin bir yargıya varmayı mümkün kılmamaktadır.

Coğrafi konumu itibariyle Hârizm bölgesinde kurulan devletler için tabii bir asker deposu vazifesi gören Cend'in, Mâverâünnehir'den gelen Müslümanlar ile dinî propagandacıların uğrak noktası olduğu bilinmektedir (Özgüdenli, 2013: 49). Gaza amacıyla gelen pek çok gönüllüye de ev sahipliği yapmıştır. Tüm bunları değerlendiren Selçuk Bey, beraberindeki 100 süvari ile bu şehre göç etmiş ve burada yaptığı ilk iş Müslümanlığı kabul etmek olmuştur. Çünkü az bir kuvvetle yurdundan ayrılan Selçuk'un maiyetini genişletebilmesi için burada yaşayan halkın en başta dinini kabul etmesi gerekmektedir. Bu yeni dinin üstünlüğünü ve kendilerine sağlayacağı askerî-siyasi avantajları göz önünde bulunduran Selçuk Bey'in kaynaklar aracılığı ile şu sözlerine ulaşılmıştır: “biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azlık halinde kalırız”. (Abû'l-Farac, 1945: I, 292-293; Hunkan, 2015: 199-200). Selçuk aslında bu sözleriyle ne kadar az bir kavimle göç ettiğini de ortaya koymuştur (Turan, 2016: 67). Müneccimbaşı'nın aktardığına göre Selçuk Bey ve beraberindekiler, takriben 960 yılı civarında içlerinde Karluk, Yağma, Çiğil ve Tuhsi Türklerinin de bulunduğu 200.000 çadırılık toplulukla birlikte Müslüman olmuşlardır (Müneccimbaşı, 2017: 47; Öngül, 2016: 3; Genç, 1997: 164).

Selçuk Bey'in, İslamiyet'i kabul etmesinin ardından Oğuz Yabgu Devleti ile olan ilişkileri de farklı bir boyut kazanmıştır. Bilindiği üzere siyasi hakimiyetleri her ne kadar zayıf olsa da Cend şehrinin Oğuz Yabgu Devleti sınırları içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Bu sebeple Cend halkının, Yabguluğa her yıl vergi verme yükümlülüğü söz konusudur. Fakat Selçuk Bey, Müslüman olmayan bir devlete vergi vermeyi reddederek vergi tahsil etmek üzerine gelen elçiyi buradan uzaklaştırmıştır. Bu hadiseden sonra Selçuk Bey ve Oğuz Yabgu Devleti arasında peşi sıra savaşlar meydana gelmiştir. Bu savaşlarda Cend valisi ve halkı, Selçuk Bey'e askerî yardımda bulunmuşlardır. Ancak askerlerin sayısı hakkında kaynaklarda herhangi bilgiye rastlanılmamıştır. Köymen'in aktardığına göre, bahsedilen vergi hadisesinden önce, asker toplama girişimine Selçuk Bey öncülük etmiştir. Ancak onun şöhretinden haberdar olan Türkmenler, artık kendi istekleriyle onun ordusuna katılmaya başlamıştır. Bu gelenlerin daha kalabalık olduğunu ve daha uzak ülkelerden geldiğini belirten Köymen, askerlerin sayısını belirtmemiştir (İbnü'l-Esir, 2019: 77; Köymen, 1979: 24-25; Peacock, 2017: 64-65).

Nitekim tam sayı bilinmese de Selçuk Bey'in maiyeti Cend'e geldikten sonra o kadar büyümüştür ki, bu durum onun devletler arası münasebetlerde yardımı aranacak bir Türk gazisi olmasını sağlamıştır. Kaynaklara göre bu durumun ilk örneği, Selçuklular'ın Sâ mânî Devleti ile yaptığı ittifak ile olduğunu kaydedilmiştir. Günden güne büyüyen maiyeti için yeni otlaklar arayan Selçuk Bey, Karahanlılarla mücadele içinde olan Sâ mânîler'in yardım talebini bir nevi fırsata dönüştürmüştür (Köymen, 1979: 26-27). Aslında yardıma ihtiyaç duyan taraf ilk olarak Sâ mânîler gibi gözüксе de Divitçioğlu'nun kaydettiğine göre Selçuk Bey, Yenikent'ten, Cend'e göç ederken Sâ mânîler'e güvenmiştir. Çünkü 500 kişilik küçük bir topluluk ile korkusuzca Yabgu'nun hizmetinden ayrılabilmesinin geçerli bir manası olmalıdır. Divitçioğlu da Selçuk Bey'in bu kararı almasında Sâ mânîler'e duyduğu güvenin büyük etkisi olduğunu kaydetmiştir. Müellif bu düşüncesini, Turan'dan alıntılacağı bir sözle de desteklemiştir; "Daha başından beri Selçuklu ailesinin (Oğuzların) Sâ mânîler'e eğilimleri ve hizmetleri vardı". Bunun dışında müellif, Selçuk Bey'in İslamiyet'i seçerken de Sâ mânîlerle ileride yapacağı ittifakın bilincinde olduğunu belirtmektedir (Divitçioğlu, 2015: 80-81).

Nitekim Selçuk Bey, 100 süvari birliği ile çıktığı bu yolda gerek İslamiyet'i kabul etmeleri gerekse gayrimüslimlere karşı başlattığı cihat faaliyetleri dolayısıyla kuvvetini genişlettiği

gibi çevresince de saygınlık kazanmıştır (Koca, 2005: 38-39). Selçuk Bey, elde ettiği bu gücü sebepsiz yere değil mücadele yoluyla elde etmiştir. Artık yerel bir boy lideri olmaktan çıkarak, dönemin büyük devletleri tarafından tanınan bir şahsiyet haline gelmiştir (Köymen, 1979: 26-27).

Selçuk Bey'in liderliğindeki bu birliğin organizasyon yapısı hakkında çok fazla bilgi olmamasına rağmen, Köymen'in aktardığına göre, eski kabile geleneklerine (sağ kol, sol kol) göre değil, daha çok gazilik ruhuyla bir araya gelmiş ve liderlerine yaklaşmış bir birlik olduğunu ifade etmiştir (Köymen, 1979: 30).

1007 veya 1009 yıllarında yaklaşık 100 yaşında yaşamını yitiren Selçuk Bey'in yerine, oğlu Arslan (İsrail) "yabgu" ünvanıyla Selçuklular'ın başına geçmiştir. Diğer oğulları ise "inanç," "yınal," ve "bey" ünvanlarıyla kendi birliklerinin başında görev almışlardır. Aynı şekilde, Selçuk Bey'in torunları, Tuğrul ve Çağrı kardeşler de "bey" ünvanını taşıyarak kendi özel ordularının komutanlığını yapmışlardır (Aksarayî, 2000: 7; Koca, 2005: 40).

Birçok kaynakta adı İsrâil olarak geçse de genellikle Arslan Yabgu adıyla tanınan bu Selçuklu bey'i, adını ilk kez Karahanlılar ve Sâmânîler arasında vuku bulan mücadelelerde duyurmuştur (Özaydın, 1991: 402). Karahanlı Hükümdarı Hârûn Buğra Han, batı yönünde ilerleyerek Sâmânî topraklarının bir kısmını işgal edip onların başkenti Buhara'yı tehdit etmeye başlayınca Sâmânî hükümdarı II. Nuh, Sâmânî sınırlarını korumak için Selçuk Bey'in gittikçe büyüyen kuvvetinden faydalanmak istemiştir. Selçuk, oğlu Arslan kumandasındaki bir orduyu Karahanlılar karşısında destek vermek üzere yardıma göndermiştir (Mevdûdî, 1971: 71; Köymen 1979: 43; Turan, 2016: 73). Türkmen süvarilerin destekleriyle Karahanlılar karşısında başarı sağlanmıştır (İbnü'l-Esir, 2019: 77; Müneccimbaşı, 2017: 47; Sevim ve Merçil, 2014: 21-22; Piyadeoğlu, 2021: 18-19).

Kaynaklarda Selçuk Bey'in, oğlu Arslan'ı kaç kişilik bir kuvvetle Sâmânîler'e yardıma gönderdiği kaydedilmemiştir. Ancak kaynaklarda Arslan'ın emrindeki askerlerden "bir miktar" şeklinde bahsedilmektedir (Gök, 1995: 16). Bunun dışında Arslan'ın mücadele sırasında ne kadar kayıp verdiğine dair bilgilere de kaynaklarda rastlanılmamıştır. Fakat mücadelenin neticesinde Arslan'ın, Hârûn Buğra Han'ın mallarından bir kısmını yağma ettiği bilinmektedir (Divitçioğlu, 2015: 82).

Yaşanan bu hadiseden sonra Arslan ve ona bağlı Türkmenlerin nüfuz ve itibarı daha da artmıştır (Mevdûdî, 1971: 71). Ancak Sâ mânîler'in başarısı çok uzun sürmemiş, 999 yılında bu devlet fiilen yıkılmıştır. Sâ mânî hanedanı üyeleri de yakalanarak hapsedilmiştir (Günler, 2017: 75). Arslan'ın önderliğindeki Selçuklu ordusunun, 1003-1004 yılı dolaylarında Sâ mânîler'e ikinci bir yardımı söz konusudur. Karahanlı esaretinden kurtulan Sâ mânî şehzadesi Ebû İbrâhim İsmâil b. Nûh, "el-Muntasır" ünvanıyla Sâ mânî Devletini yeniden diriltmek üzere tahta çıkmıştır. Haberi alan İlig Han Nasr, Muntasır'ın üzerine ordu sevk etmiş ancak Nasr'ın karşısında maiyetini yeterli görmeyen İsmâil, Arslan Yabgu'nun kuvvetine başvurmuştur (Merçil, 2014: 62-63; Özaydın, 2001: 406). Kısa sürede Karahanlılara karşı başarı sağlayan Selçuklu kuvvetleri, bir gece baskınıyla Karahanlı ordusundan 18 yüksek rütbeli subayı esir almışlardır. Ancak kaynaklarda yer alan bilgilere göre Arslan (İsrail), esir aldığı bu askerleri muhtemelen İlig Han Nasr'ın dostluğunu kazanmak maksadıyla geri iade etmiştir. Muntasır bu durumdan endişelenerek Horasan'a geçmiştir (Mevdûdî, 1971; Divitçioğlu, 2015: 82-83; Turan, 2016: 75; Özaydın, 1991: 402). Bütün bu yaşananlar Muntasır açısından hezimetle sonuçlansa da Arslan liderliğindeki Selçuklu ordusunun kendi gücünün farkındalığı açısından büyük önem teşkil etmektedir (Günler, 2017: 75). Bu mücadelelerin neticesinde Arslan'ın ordusuna ne kadar sayıda katılım olduğu veya Muntasır'ın Horasan'a gitmek üzere beraberinde Selçuklu askerlerinin var olup olmadığına dair bilgiler tarihî kayıtlarda yer almasa da tarihçiler Selçukluların hem askeri hem de maddi açıdan avantaj elde ettiği bir mücadele olduğu konusundan hem fikirdir (Köymen, 1979: 64).

Daha önce de bahsedildiği üzere dönemin kaynakları 1004-1020 yılları arasında Arslan Yabgu'nun faaliyetleri hakkında bilgi vermemektedir (Divitçioğlu, 2015: 84). Ancak bu süre zarfında malları ve servetleri önemli ölçüde artan Selçukluların asker sayılarında da önemli bir artış söz konusu olmuştur (Aksarayî, 2000: 7; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 72; Divitçioğlu, 2015: 85). Selçuklu ordusundaki bütün bu gelişmeleri Arslan Yabgu'nun, Sâ mânîler'den sonra yeni müttefiki olan Ali Tekin ile yaptığı ittifak neticesinde görülmektedir. Mâverâünnehir'in önemli bir şehirlerinden biri olan Buhara'yı 1020 yılında ele geçiren Karahanlı meliki Ali Tekin, bölgedeki egemenliğini sağlamlaştırabilmek için kendi hanedanına karşı mücadeleye girişmiştir (Koca, 2005: 44; Öngül, 2016: 7). Ancak Köymen'in kaydettiğine göre, Ali Tekin'in ordusu bulunmadığı için, Arslan Yabgu ile ittifak

kurmak istemiştir. Bu kısım Selçuklu tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir. Çünkü eski bir hanedana mensup bir melikin, henüz ülkesi bile bulunmayan bir Selçuklu liderini kendisine eşit görmesi oldukça mühimdir. Ayrıca burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da Selçukluların ilk defa yardımına değil ittifakına başvurulmuş olunmasıdır (Köymen, 1979: 68-70). Buradan da anlaşılabacağı üzere Selçuklu Oğuzları henüz devletlerini kurmadan siyasi sahada önemli bir güç elde etmişlerdir.

1024 yılında Karahanlı tahtına çıkan Yusuf Kadir Han, Buhara hâkimi olan kardeşi Ali Tekin ile Selçuklu lideri Arslan Yabgunun bu ittifakından oldukça endişe duymuştur. Aslında bu ittifak sadece Karahanlıları değil, Gazneli Mahmûd'u da endişeye düşürmüştür (El-Cüzcânî, 2015: 60; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 73). Dolayısıyla iki hükümdar ortak düşman olarak gördükleri Ali Tekin ile Arslan Yabgu'ya karşı harekete geçmişlerdir (Öngül, 2016: 7). Kaynaklarda Sultan Mahmûd'un, Ali Tekin'den ziyade özellikle Arslan Yabgu'nun askerî gücünden oldukça çekindiği kaydedilmiştir. Bu dönemde askerî gücünün doruk noktasında olduğunu bildiğimiz Arslan Yabgu, bir defasında "Sultanın filleri varsa, bizim de oklarımız var. Aramızda savaş olduğu zaman, oklarımızla onun askerlerini delik deşik ederiz" demiştir. Bu sözünden anlaşılıyor ki, Arslan Yabgu, Sultan Mahmûd'a kuvvet gösterisinde bulunmaktan çekinmemiş adeta meydan okumuştur (Cüzcânî, 2015:60; Köymen, 2011a: I, 77; Koca, 2005: 45). Burası Arslan Yabgu'nun ordusundaki mevcut durum hakkında bir fikre ulaşabilmemiz açısından oldukça önemlidir.

İlk önce Arslan Yabgu meselesini çözüme kavuşturmak isteyen Sultan Mahmûd, Selçuklulara yetenekli bir elçi ile haber gönderip "Bizler her zaman Diyâr-ı Sind ve Âksâyı Hind tarafına gaza niyetiyle gidiyoruz. İslâm beldelerinde (Bilâd-ı İslam) bizim mûrâfakat ve muvafakatimiz bulunmaktadır. Sizin iş birliğiniz ve aklınıza şaşmak gerekir ki komşu olmanıza rağmen, sizden hiçbir grup böyle bir saadeti elde etmeye giriş teşebbüs etmediniz, bizden bir iltimas istemediniz. Bizim sizinle dost olma isteğimiz tamdır. Mesâfenin uzaklığı yakınlığa dönüştüğünden, zamanın ve maslahatın gerektirdiği üzere lider ve önderinizin hazretin huzuruna gelmesi gerekir. Pâdişahı hal' istediğinde olduğunuz duyuldu." Arslan Yabgu'yu huzuruna çağırmıştır (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 73-74). Arslan Yabgu, Sultan Mahmûd'un amacını tam olarak anlamamış olacaktır ki, yalnız gitmek yerine 10.000 süvari ile Sultan'ın huzuruna gitmek üzere yola çıkmıştır (Köymen, 2011a: I, 80; Koca, 2005: 44). Ancak Sultan Mahmûd, "Maksad görüşmek, konuşmak ve iki taraf arasında

yardımlaşmak olduğundan, yalnız gel” demiştir (Reşîdü’l-dîn Fazlullah, 2010: 74; Köymen, 2011a: I, 80). Arslan Yabgu da emir ve fermanı gereğince ordusunda 300 seçkin süvarisi ile Sultan Mahmûd’un yanına gelmiştir (Aksarayî, 2000: 7). Arslan Yabgu’nun onuruna verilen bir ziyafet yemeğinde Sultanla aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir:

- Sultan Mahmûd: “Eğer askere ihtiyacımız olursa, sen bize ne kadar asker gönderebilirsin, diye sordu. Yabgu, cevap olarak;
 - Silahlarından bir yay alarak: “Bu yayı kendi kavmime gönderirsem, 30.000 kişi, derhal atlanırlar”.
 - Sultan Mahmud: Daha fazlasına ihtiyacım olursa?
 - Arslan bir oku Mahmud’a attı ve dedi ki “Bu oku kendi kabileme (hayl) işaret olarak gönderdiğim her zaman 10.000 kişi daha gelirler.”
- Sultan Mahmud böylece soruyordu. Nihayet Arslan bir yay ve üç ok ile 100.000 atlıyı taahhüt etti.
- Mahmud sormakta devam etti: Daha fazla lazım olursa?
 - Arslan: Şu oklardan birini Balhan dağına gönderirsem, 100.000 atlı daha gelir.
 - Mahmud: Daha fazla lazım olursa?
 - Arslan: Bu oku Türkistan’a gönder, 200.000 atlı da istesen gelir” (Şebânkâreî, 2021:38-39; el-Yezdî, 2020: 39; Aksarayî, 2000:7-8; Reşîdü’l-dîn Fazlullah, 2010: 75-76; Koca, 2005: 46-47; Öngül, 2016: 7-8). Bu konuşmanın neticesinde “Bir yay, üç ok ile maaşsız, ücretsiz bu kadar orduyu emre hazır edebilen bir kimsenin işini hor görmemek gerekir” diyen Sultan Mahmûd, bir hile ile Arslan Yabgu’yu yakalatarak Kalencer Kalesine hapsedirmiştir (1025) (Koca, 2005: 47). Yedi yıl esaret hayatına mahkûm olan Arslan Yabgu, birkaç başarısız kurtarma girişiminin ardından burada hayatını kaybetmiştir (İbnü’l-Esir, 2019: 78; Köymen, 1979: 87-89; Özgüdenli, 2013: 55-56).

Bu görüşmede Arslan Yabgu’nun verdiği asker sayısı hakkında değerlendirmede bulunan tarihçiler, verilen bazı rakamları mübalağalı bulduklarını kaydetmişlerdir. Konuyla alakalı değerlendirmelerde bulunan tarihçilerden Köymen’e göre; Arslan Yabgu’nun verdiği asker sayılarından 10.000 ila 30.000 kişi dönemin şartlarına göre kabul edilebilir görülmektedir. Ona göre Arslan Yabgu’nun burada verdiği 10.000 kişi kendi şahsına ait çıkarabileceği askerî kuvvetidir. 30.000 kişi ise Arslan Yabgu’nun liderliğini kabul eden diğer Selçukluların çıkarabileceği asker miktarıdır. Anlaşılacağı üzere Arslan Yabgu, tâbiyet ve

bağıllık derecesi farklı görmektedir. Ayrıca Balhan ve Türkistan gibi farklı coğrafyalardan da askerî kuvvet getirebileceğini dile getirmiştir. Köymen, Arslan Yabgu'nun buralardan ok ve yay göndererek asker getirebileceği düşüncesinin yersiz olacağı görüşündedir (Köymen, 1979: 93-94; Duman, 2018: 39).

Konu hakkında değerlendirmede bulunan diğer bir araştırmacı ise Salim Koca olmuştur. Koca'ya göre; Arslan Yabgu döneminin sonlarında Selçuklu ordusunda yaklaşık 340 bin askerî kuvvet bulunmaktadır. Ancak dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda bu sayının abartılı olacağı görüşündedir. Çünkü dönemin en güçlü devleti olan Gazneliler bile, bu sırada yaklaşık 60 bin kişilik orduya sahiptir. Koca, Arslan Yabgu'nun, Gazneli Mahmûd'a karşı kuvvet gösterisinde bulunmak maksatlı asker sayısını yüksek göstermiş olacağını veya olay hakkında bilgi veren tarihçilerin bilerek bu sayıyı abartılı aktardığını kaydetmiştir. Ona göre Selçuklu beylerinin bu sırada 30 ila 40 bin kişilik bir kuvvete sahip olduğu bilinmektedir (Koca, 2005: 48).

Nitekim kaynaklarda belirtilen Selçuklu ordusundaki asker sayısı tartışmaya açık olsa da 1020-1025 yılları Arslan Yabgu ve dolayısıyla Selçukluların saygınlık kazandığı bir dönem olmuştur (Divitçioğlu, 2015: 85). Zaman içinde çevredeki devletlerin, kimi zaman Selçukluların yardımına kimi zaman ise İttifakına ihtiyaç duymaları veyahut bu devletlere karşı tehdit oluşturmaları, Selçuk Bey ile birlikte Cend'e gelen yaklaşık 100 kişilik süvari grubuna dahil olanların sayılarının ne kadar arttığını göstermeye yeterli olacaktır. Selçukluların birbiri ardına kazandığı başarılar, sayılarının hızla artmasında etkili olan en önemli unsur olmuştur (Peacock, 2017: 72-73).

2.2. Mûsa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey Liderliğindeki Selçuklular

Selçuk Bey'in dört oğlundan biri olan Mikail, daha babalarının sağlığında yapılan bir mücadele sırasında vefat etmiştir. Bundan böyle Mikail'in oğulları Çağrı ve Tuğrul, dedeleri Selçuk tarafından büyütülmüştür (Özgüdenli, 2013: 51). 1007 veya 1009 yıllarında dedeleri Selçuk Bey'in ölümü üzerine, bu sırada 17-20 yaşlarında oldukları düşünülen Çağrı ve Tuğrul kardeşler amcalarının yanında, kendine bağlı birlikleriyle Selçuklu idaresinde yerlerini almışlardır (Koca, 2005: 40). Çağrı ve Tuğrul Beyler, daha önce amcaları Arslan Yabgu'nun Sâmânîler'e yaptığı yardım karşılığı verilen Buhara yöresindeki Nur kasabasına

gelmişlerdir. Böylelikle Arslan Yabgu ile Çağrı ve Tuğrul'un yönetimindeki Türkmenler iki ayrı topluluk halinde siyasi hadiselerin içerisine girmişlerdir (Özgüdenli, 2013: 54; Sevim, 1993: 183). İlig Han Nasr'ın olumsuz tutumu nedeniyle zor durumda kalan kardeşler, Çağrı Bey'in isteği üzerine Batı Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a sığınmıştır (İbnü'l-Esir, 2019: 77; Köymen, 1979: 97-98). Ancak Buğra Han'ın tuzak kurma ihtimali nedeniyle, tedbir olarak ayrı ayrı onun huzuruna gitmeye karar vermişlerdir. Bu güvensizliklerinde haklı çıkan kardeşlerden Tuğrul, Buğra Han tarafından hapsedilmiştir. Çağrı Bey, Tuğrul'u kurtarmak için Karahanlı ordusunu mağlup etmiş ve 130 komutanını esir almıştır. Esirlerin bırakılması şartıyla Tuğrul Bey serbest kalmıştır (Mevdûdî, 1971: 74-75; Sevim, 1993: 183). Bu hadise üzerine tekrar bir araya gelen kardeşler Mâverâünnehir'e geri dönmek zorunda kalmışlardır (Piyadeoğlu, 2021: 21; Özgüdenli, 2013: 54). Burada Buhara hâkimi Ali Tekin'in kendilerine karşı sefer hazırlığında olduğunu öğrenince kendilerine yeni yurt aramaya mecbur kalan Tuğrul Bey çöle çekilirken, Çağrı Bey ise beraberindeki bir kısım Türkmen askeriyle Anadolu (Rum)'ya keşif seferine çıkmıştır (1016-1021) (Köymen, 1979: 104-105; Koca, 2005: 41; Öngül, 2016: 6; Yılmaz, 2023: 118-119). Kaynaklar Çağrı Bey'in bol ganimet elde ederek Rum gazasından döndüğünü ve Batı ülkeleriyle ilgili önemli bilgiler elde ettiğini nakletmişlerdir (Özgüdenli, 2013:55).

Gazneli Mahmûd tarafından Hindistan'da bir kaleye hapsedilen Arslan Yabgu'nun, 1032 yılında ölümü üzerine Selçuklu ailesi içinde Tuğrul ve Çağrı beylerin ön plana çıktığı görülmektedir (Müneccimbaşı, 2017: 49-50; Aksarayî, 2000: 10; Yılmaz, 2023: 119-120). Ancak Arslan Yabgu'dan sonra ailenin büyüğü Mûsâ olduğu için "yabgu" olarak onu tanımaya başlamışlardır (Köymen, 1979: 128; Koca, 2005: 51; Sevim, 1993: 183-184).

Yaşanan bu gelişmelerden sonra Selçuklu beyleri yeni bir yurt arayışı düşüncesi ile Altuntaş'ın hâkim olduğu Hârizm'e yerleşmiştir (Koca, 2005: 51; Sevim, 1993: 184). Hârizm'de ikamet eden Selçuklu beyleri burada Ali Tekin ve Oğuz Yabgu torunu Şah Melik tehdidiyle burun buruna gelmiştir (İbnü'l-Esir, 2019: 79; Münecimbaşı, 2017: 51-52; Turan, 2016: 93- 94; Piyadeoğlu, 2021: 32-33). Selçuklular, bir yanda Şah Melik bir yanda Ali Tekin baskısıyla karşı karşıya kaldıkları için artık Hârizm'de kalmak onlar için tehlikeli bir hal almış, bu sebeple Horasan'a gelerek Nesâ, Serahs, Merv taraflarına göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır (Turan, 2016: 93-94; Öngül, 2016: 10; Kaim, 2012: 149). Kaynaklarda yer alan bilgiye göre Mûsâ Yabgu, Çağrı ve Tuğrul beyler, bölgeye

gelir gelmez Gazneli Mesud'a, Horasan divanı reisi Sûrî aracılığıyla bir mektup göndermişlerdir. Bu mektupta Mesud'a, itaatlerini bildirerek, kendisinden yurt talebinde bulunmuşlardır (İbnü'l-Esir, 2019: 79; Koca, 2005: 54-55; Merçil, 2004: 347; Yılmaz, 2021a: 223-224). Ancak onların bu talebi Sultan Mesud tarafından reddedilmiştir. Hatta izin almadan direkt geldikleri için oldukça sinirlenen Sultan Mesud, 1035 yılında Hâcib Begtogdı önderliğindeki bir orduyu Selçuklular üzerine sevk etmiştir. Nesâ yakınlarındaki Hisâr-ı Tâk'da, iki ordu karşı karşıya gelmiştir (Cûzcânî, 2015: 68-69; Râvendî, 1999: 93-94; Piyadeoğlu, 2021: 38-39; 2007: 17; Yılmaz, 2021a: 229). Çağrı Bey Gaznelileri ganimet taksimi yaparlarken ani bir baskınla Gaznelileri büyük bir bozguna uğratmıştır (1035) (el-Yezdî, 2020: 46-47; Köymen, 1976: 7). Selçuklular, zafer kazanmış olmalarına rağmen Gaznelilerin, oldukça güçlü bir devlet olduğu ve bu güç karşısında temkinli olmaları gerektiği bilincindedirler. Bu nedenle Gazneli Veziri Ebû Nasr Ahmed b. Abdüssamed aracılığıyla Sultan Mesud'a bağlılıklarını bildirmişlerdir (Özgüdenli, 2013: 69). Yaşanan bu olaydan sonra Selçuklu varlığını kabul etmek zorunda kalan Sultan Mesud, Ferâve'yi de Musa Yabgu'ya, Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Nesâ'yı ise Tuğrul Bey'e vermiş, ayrıca hilat, menşur ve bayrak göndermiştir (Beyhakî, 2019: 457; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 84-85; Piyadeoğlu, 2021: 40; Yılmaz, 2021a: 233-234). Böylelikle Sultan Mesud'un, Selçuklu beylerine verdiği hakimiyet alametleri sayesinde Selçuklular, Gazneli topraklarında muhtariyet kazanarak devletleşme sürecini de başlatmışlardır (Turan, 2016: 95-96).

Faaliyetlerine kısa süre içinde yeniden başlayan Selçuklular, Ferâve, Cûzcân ve Serahs şehirlerine akınlar gerçekleştirmişlerdir. Bölgeyi kontrol altına almak amacıyla gönderilen Hâcib Sübaşî komutasındaki 15.000 kişilik ordu, yoğun Selçuklu güçleri karşısında direniş gösterememiş ve geri çekilmiştir (Ahmed b. Mahmud, 2018: 33). Tüm bu olanlardan Hâcib Sübaşî'yi sorumlu tutan Sultan Mesud, Nisan 1038 tarihinde gönderdiği bir ferman ile ordunun Merv ve Serahs dolaylarına doğru yürümesini emretmiştir (Özgüdenli, 2013: 73). Neticede Haziran 1038⁴ tarihinde Serahs civarında yapılan savaşta Gazneliler ikinci defa Selçuklu ordusu tarafından hezimete uğratılmış, çok sayıda esir ve ganimet ele geçirmişlerdir (İbnü'l-Esir, 2019: 83; Köymen, 1998: 47; Piyadeoğlu, 2021: 46). Gazneli ordusuna karşı elde edilen bu zaferden sonra Horasan'ın büyük bir kısmı Selçuklu

⁴ İbnü'l-Esir'e göre bu savaş 1037 yılında gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (İbnü'l-Esir, 2019: 82).

hâkimiyetine geçmiş ve Gazneli hakimiyeti son bulmuştur. Ayrıca eski Türk an'anesi ve anlayışına göre Selçuklu beyleri, Horasan topraklarını aralarında taksim etmişlerdir. Buna göre, Çağrı Bey Merv'i, Mûsâ Yabgu Serahs'ı, Tuğrul Bey ise Horasan'ın merkezi Nîşâbûr'u almıştır. Öte yandan Nîşâbûr'da hutbe “Sultânu'l-muazzam” ünvanıyla Tuğrul Bey adına okunmaya başlamıştır (İbnü'l-Esir, 2019: 82; el-Hüseyinî, 1999: 7; Köymen, 2011a: I, 248-253; Koca, 2005: 56-57; Hunkan, 2015: 299-300; Özgüdenli, 2013: 74-75).

Selçukluların elde ettikleri bu iki büyük zafer sonucunda Gazne Devleti'nin itibarının oldukça sarsıldığını belirten kaynaklar tüm bu mağlubiyetlere rağmen Sultan Mesud'un Selçukluları Horasan'dan çıkarmakta kararlı olduğunu kaydetmişlerdir. Bu amaçla 300 savaş fili ve 50.000 kişilik ordusuyla Belh civarına gelmiştir. Bu sırada Tâlekân, Fâryâb ve Şübürkân fetihleriyle meşgul olan Çağrı Bey'in faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Sultan Mesud, Belh üzerinden Serahs'a yönelmiştir (Turan, 2016: 103; Özgüdenli, 2013: 20-81). Sultan'ın, kalabalık bir orduyla Serahs'a geldiği haberini alan Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Mûsâ Yabgu ile bir araya gelmişlerdir (Koca, 2005: 60-61). Bu görüşmede çoğunluk kalabalık Gazne ordusu karşısında başarı sağlayamayacaklarını düşünse de Çağrı Bey, Gaznelilerin zayıf noktalarını vurgulayarak bu düşünceye karşı çıkmıştır (Turan, 2016: 103-104; Piyadeoğlu, 2021: 45-46). Neticede Haziran 1039 tarihinde Talhâb yakınlarında iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Ancak sayı ve silah bakımından üstün olan Gazneli ordusu, Selçukluları büyük bir yenilgiye uğratmıştır (Beyhakî, 2019: 540-541; Köymen, 2011a: I, 286; Koca, 2005: 61). Galibiyetin ardından Selçukluların gücünün kırıldığını düşünen Sultan Mesud, Serahs'a çekilmiş ancak beklenmedik bir şekilde Selçuklular, ani baskınlar düzenleyerek Gazneli ordusunu yıpratarak önemli bir zafer kazanmışlardır (Yılmaz, 2021a: 249; Özgüdenli, 2013: 82). Bu durumda Sultan Mesud, Selçuklularla sulh yapma mecburiyetinde kalmıştır (Cûzcânî, 2015:73). Gazneli vezir Ebû Nasr Ahmed b. Abdüssamed'in çabalarıyla 1039 tarihinde, Selçukluların Nîşâbûr, Merv ve Serahs şehirlerini terk etmelerine karşılık; Ferâve, Nesâ ve Bâverd'i almaları ve Gazne ordusunun Herat'a çekilmesi şartıyla geçici antlaşma yapılmıştır (Beyhakî, 2019: 551; Merçil, 1989: 71-72; Piyadeoğlu, 2021: 57).

Yapılan antlaşmaya rağmen Sultan Mesud'un, savaş hazırlıklarına devam ettiği kaydedilmiştir. Gaznelilerin 100.000 kişilik bir orduyla Nîşâbûr'dan ayrılarak Tûs ve Serahs istikametinde ilerlediğini öğrenen Selçuklu beyleri, art arda yapılan savaşlar

sonucunda oldukça yıpransalar da mücadeleye devam etme konusunda hemfikir olmuşlardır (Beyhakî, 2019: 585; Köymen, 1998: 52; Turan, 2016: 105; Koca, 2005: 620; Ayyıldız, 2023: 49). Bunun üzerine Selçuklu kuvvetleri, Merv yönünde hareket etmekte olan Gazneli ordusuna karşı vur-kaç taktiği ile yıpratma savaşları yapmışlardır. Gazneli ordusunun yolu üzerindeki su kuyularını tahrip edip, Gaznelilerin su kaynaklarından faydalanmasını engellemişlerdir (Köymen, 1998: 52; Koca, 2005: 62-63; Piyadeoğlu, 2021: 62; Sevim, 1993: 457). Gazneli ordusunun yıpratmayı başaran Selçuklu liderleri, son bir mücadele için Dandanakan yakınlarında Gaznelilere karşı meydan savaşı yapmaya karar vermişlerdir (Sevim, 1993: 457; Özgüdenli, 2013: 85). Sonuç olarak 1040 yılında Dandanakan Kalesi önlerinde başlayan ve üç gün süren mücadelelerde Gazneli ordusu dağılırken, Selçuklular büyük bir zafer ve bol miktarda ganimet elde etmişlerdir (İbnü'l-Esir, 2019: 83-84; Râvendî, 1999: 98-99; Köymen, 2011a: I, 336-342; Turan, 2016: 105-106; Sevim, 1993: 457). Sultan Mesud ise beraberindeki 100 kadar adamıyla savaş meydanından kaçarak Gazne'ye gelmiştir. Selçuklu ordusunun kısa süre içerisinde Gazne'ye ulaşacağını bildiğinden, bu nedenle buradan da ayrılarak Kuzey Hindistan'a gitme kararı almıştır. Ancak yolda hayatını kaybetmiştir (Kara, 2021: 31; Özgüdenli, 2013: 86).

Zaferden hemen sonra Tuğrul Bey tahta çıkarılarak "Horasan emîri" sıfatıyla tahta oturtulmuş ve sultan ilan edilmiştir. Ardından toplanan kurultayda hâkim oldukları topraklar ve ileride fethedecekleri ülkeler hanedan üyeleri arasında paylaştırılmıştır. Buna göre; Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük bir kısmı Çağrı Bey'e, Herat, İsfizâr, Büst, Bûşenc ve Sîstan Mûsâ Yabgu'ya Nîşâbûr merkez olmak üzere ileride fethedilecek batı toprakları da Tuğrul Bey'in yönetimine bırakılmıştır (Râvendî, 1999: 102; Mevdûdî, 1971: 162; Turan, 2016: 107; Öngül, 2016: 15; Özgüdenli, 2013: 87). Böylelikle Selçuklular, Gaznelilere karşı art arda gerçekleştirdikleri başarılı saldırılarla Horasan bölgesinde özerk devletlerini kurmayı başarmışlar ve feodal esaslara göre ülke topraklarını üçe bölmüşlerdir (Öngül, 2016: 15). Tuğrul Bey, Dandanakan zaferinin hemen ardından, 1041-1042 yıllarında Cürcân ve Taberistan'ı fethetmiştir (İbnü'l-Esir, 2019: 94; Özgüdenli, 2013: 92). Bu sırada Selçukluların ezeli düşmanı Cend emîri Şah Melik, kalabalık bir orduyla Sultan Mesud tarafından kendisine verilen Hârizm üzerine saldırmış, burada Hârizm-şâh İsmâ'il ile çetin bir savaş yapmıştır. Mağlup olan Hârizm-şâh, askerleriyle birlikte Selçuklulara sığınmıştır. Savunmasız kalan Hârizm toprakları kolayca Şah Melik tarafından ele geçirilince Sultan Tuğrul ile Çağrı Bey, Hârizm üzerine yürümüş ve 1042/1043 tarihinde burayı Selçuklu

idaresine dahil etmişlerdir (Müneccimbaşı, 2017: 56; Turan, 2016: 110; Sümer, 2012: 345). Tüm bunlar olurken bu sırada Sultan Tuğrul ve Çağrı Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal da Orta İran'ın önemli bir merkezi olan Rey şehrini Yabgululardan zorlanmadan ele geçirmiştir (İbnü'l-Esir, 2019: 103). Haberi alan Sultan Tuğrul, Rey'de büyük bir merasimle karşılanmıştır (Turan, 2016: 111). Şehrin yeniden imarı için hızla çalışmalara başlayan Sultan Tuğrul, devlet merkezini de Nîşâbûr'dan Rey'e taşımıştır (İbnü'l-Esir, 2019: 103; Özgüdenli, 2013: 93).

1048 yılına gelindiğinde Kutalmış ve Mûsâ Yabgu'nun oğlu Hasan, büyük bir ordu eşliğinde Erzurum ve Pasin ovalarına akınlar gerçekleştirerek Vaspurakan bölgesine girmişlerdir. Melik Hasan komutasındaki Selçuklular ile Bizans ordusu Stranga (Büyük Zap Suyu) kıyısında karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşmada Melik Hasan başta olmak üzere birçok asker pusuya düşürülerek şehit edilmiştir (Turan, 2016: 121; Öngül, 2016: 22-23; Sümer, 2009: 369). Yeğenin şehit olmasına çok üzülen Sultan Tuğrul hem Anadolu'da fetihler yapmak hem de öldürülen yeğenin intikamını almak maksadıyla İbrahim Yınal ile Kutalmış'ı görevlendirmiştir. Eylül 1048 tarihinde Hasankale önlerinde Bizans ordusunu mağlup etmeyi başaran Selçuklu ordusu çok sayıda esir ve ganimet ele geçirmişlerdir (Özgüdenli, 2013: 98). 1051).

1051 yılında İsfahan'ın fethini ve bazı iç meseleleri halleden Sultan Tuğrul, Anadolu'nun fethi için gerekli hazırlıklar yaparak 1054 yılında kalabalık bir orduyla önce Bargiri Kalesini almış ardından Erciş'i kuşatarak burayı da muhasara etmiştir. Muhasara karşısında direniş gösteremeyen Erciş halkının Sultan Tuğrul'a itaatlerini bildirmesi neticesinde burası da ele geçirilmiştir (Öngül, 2016: 26). İlerlemeye devam eden Sultan Tuğrul bu defa Malazgirt önlerine gelerek kaleyi kuşatma altına almıştır. Fakat kış mevsimi yaklaştığından dolayı bahar aylarında devam etmek üzere kuşatmayı kaldırarak, Azerbaycan dolaylarına gitmiştir (Özgüdenli, 2013: 100).

Ermenilere karşı gerçekleştirilen akınlara katılan Sultan Tuğrul, Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın daveti üzerine 1055 yılında Bağdat'a gitmiştir. Bu sırada Büveyhîler'e mensup Türk Memlûkleri, Deylemliler ve halk Selçuklu askerlerine karşı bir saldırı başlatmışlardır (Sümer, 2012: 344-345). Bunun üzerine Sultan Tuğrul, Büveyhî Hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm'i yaşanan bu olaydan dolayı sorumlu tutarak tutuklamıştır. Bundan sonra Bağdat'taki

Cuma hutbeleri Sultan Tuğrul adına okunmaya başlamış ve Irak'taki Büveyhî hâkimiyetine son vermiştir (Turan, 2016: 133). Bağdat'ta sükûn ve asayiş sağladıktan sonra sultanlık sarayına (Dâru'l-emâre, Dâru'l-memleke) yerleşen Sultan Tuğrul, şehirde imar faaliyetlerine başlamıştır (Turan, 2016: 133; Öngül, 2016: 30).

Mısır Fâtımîleri'nin, Sultan Tuğrul'un Bağdat üzerindeki hâkimiyetini, kabul etmesi oldukça zor olmuştur. Sultan Tuğrul'un git gide artan kuvvet haline gelmesi Fâtımîleri endişelendirmiştir. Fatimî halifesi el-Mustansır'ında desteğini alan Büveyhî Emîrî Arslan Besâsîrî, kalabalık bir orduyla harekete geçmiştir (Öngül, 2016: 30). Buna karşılık Sultan Tuğrul ise Kutalmış ile Musul Arap Emîrî Kureyş'i görevlendirmiştir. Ocak 1057 'de Sincar civarında yapılan savaşta Kutalmış ve askerleri yenilgiye uğramıştır (Turan, 2016: 134; Sümer, 2012: 345). Savaşın ardından Musul'u ele geçirerek hutbeyi Fâtimî halifesi Mustansır-Billâh adına okutmuşlardır. Durumdan haberdar olan Sultan Tuğrul ise yanına İbrahim Yınal ve Yâkutî'yi de alarak Besâsîrî'nin üzerine yürümüştür. Selçukluların geldiğini haber alan Besâsîrî Suriye'ye kaçmıştır (Özgüdenli, 2013: 108). Ardından Sultan, Selçuklular aleyhinde girişimlerde bulunduğu bilinen Diyarbakır Mervânîleri üzerine giderek Cezire ve çevresini kuşatma altına almıştır. Bu durum karşısında Mervânî emîrî, sultan tarafından affedilmek amacıyla 100.000 dinar göndererek itaatlerini bildirmiştir. Bu durumda Diyarbakır seferinden vazgeçen Sultan Tuğrul, İbrahim Yınal'ı Musul valiliğine Mûsâ Yabgu'yu da Tell-A'fer'e tayin ettikten sonra Bağdat'a dönmüştür (İbnü'l-Esir, 2019: 193-194; Sümer, 2012:345-346; Öngül, 2016: 30-31).

Aradan birkaç ay geçtikten sonra Selçuklular, Besâsîrî'nin yeniden harekete geçtiğini ve Musul'a hareket ederek burayı ele geçirdiği haberini almışlardır (Ağustos 1058). Bunun üzerine Sultan Tuğrul, İbrahim Yınal'ı Musul'a göndermiş, kendisi de kısa süre sonra askerleriyle Musul üzerine sefere çıkmıştır. Karşı koyacak gücü kendinde bulamayan Besâsîrî, Sultan'ın geldiği haberini alır almaz çekilmeyi uygun görmüştür. Böylelikle Selçuklular bir kez daha Musul'a hâkim olmuştur (Özgüdenli, 2013: 108-109).

Musul'da bulunduğu sıralarda Besâsîrî ve Mısır Fatimîleriyle iş birliği içinde olduğu anlaşılan İbrahim Yınal, Musul'dan ayrılarak Hemedan yakınlarına gelmiştir (Kasım 1058). Kaynaklarda yer alan bilgiye göre Fatimî halifesi ve Besâsîrî, İbrahim Yınal'a göndermiş oldukları bir mektupta, ona askerî ve mali yardımda bulunacaklarına, ayrıca onu Selçuklu

Sultanı olarak tanıyacaklarına dair söz vermişlerdir (Köymen, 1976: 61-62; Sümer, 2012: 345-346). Durumdan haberdar olan Sultan Tuğrul, İbrahim Yınal'ın yeni bir isyan girişiminde bulunacağı konusunda şüpheye düşerek onu takibe almıştır (İbnü'l-Esir, 2019: 200). Hemedan'da yaşayan Türkmenlerin de desteğini alan İbrahim Yınal, Hemedan'da Sultan Tuğrul'u kuşatma altına almıştır. Çok müşkül bir durumda kalan Sultan Tuğrul bir fırsatını bularak Rey'e gitmiş, burada yeğenleri Alparslan, Kavurt Bey ve Yâkûtî kalabalık bir orduyla onun yardımına gelmiştir (Sümer, 2012: 345-346; Özgüdenli, 2013: 108-109). Neticede iki taraf arasında yapılan savaşta İbrahim Yınal hezimete uğratılmıştır. Devlet otoritesine karşı başlatılan bu ikinci isyan girişimini Sultan Tuğrul affetmemiş ve eski Türk töresine göre, yayının kirişiyle boğdurarak İbrahim Yınal'ı öldürtmüştür (Müneccimbaşı, 2017: 64-65). Sultan Tuğrul, kardeşi İbrahim Yınal isyanını bastırmakla uğraşırken, Musul ve Bağdat bu sırada savunmasız kalmıştır. Bu durumu fırsat bilen Besâsîrî, Aralık 1058 tarihinde yeniden Bağdat'a girmiştir (Öngül, 2016: 33). Halife Kaim Biemrillâh başta olmak üzere birçok kişiyi esir alan Besâsîrî, Bağdat'ta okunan hutbeyi de Fâtımî Halifesi Mustansır adına çevirmiştir. Bu sırada İbrahim Yınal isyanını bastıran Sultan Tuğrul, Bağdat'a gitmiştir. Ancak Sultan'ın Bağdat'a yaklaştığı haberini alan Besâsîrî, bir yıla yakın kuşatma altına aldığı Bağdat'tan Aralık 1059 tarihinde kaçmak zorunda kalmıştır (Öngül, 2016: 33-34; Özgüdenli, 2013: 109). Bu tarihten sonra halife Kaim Biemrillâh, eski makamına yeniden oturtulduktan sonra Sultan Tuğrul bir kez daha Besâsîrî'nin üzerine yürümüştür (El-Hüseynî, 1999: 14-15; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 104). Besâsîrî yakalanıp Ocak 1060'ta başı kesilerek öldürülmüştür. Bundan sonra Bağdat'a dönen Sultan Tuğrul, burada büyük bir coşkuyla karşılanmıştır (İbnü'l-Esir, 2019: 206-207; Müneccimbaşı, 2017: 65; Öngül, 2016: 34).

Tuğrul Bey saltanatının sonlarına doğru gerçekleştirilen önemli bir isyan hadisesi de Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış tarafından gerçekleştirilmiştir. Merkezî hâkimiyete karşı başlatılan bu ayaklanma karşısında Kutalmış, kalabalık Selçuklu kuvvetleri karşısından başarılı direnişte bulunamayarak Girdkûh Kalesi'ne çekilmiştir (Piyadeoğlu, 2021:122-124). Sultan Tuğrul, isyanı bastırması için Bağdat şahnesi Humâr Tekin'i görevlendirmiştir. Fakat ilk mücadele Kutalmış'ın galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Sultan Tuğrul bu defa Kutalmış'ın üzerine veziri Amîdülmülk'ü göndermiştir. Uzun süre Girdkûh Kalesini kuşatma altına alan Amîdülmülk, meseleyi sulh yoluyla çözmek istemiştir. Ancak

Sultan Tuğrul'un beklenmedik ölümü üzerine Amîdûlmülk, kuşatmayı kaldırarak payitaht Rey' e dönmüştür (Turan, 2016: 140).

Yaklaşık yirmi beş yıl hüküm süren Sultan Tuğrul'un, vefat ettiği sırada yaklaşık yetmiş beş yaşında olduğu bilinmektedir (4 Eylül 1063). Kendi çocuğu olmadığı için ölmeden önce Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht tayin etmiştir. Süleyman'a destek verilmesi için de beylerden biat almıştır (Piyadeoğlu, 2021: 129-130). Kaynaklarda, oldukça merhametli, sabırlı, asil, affedici bir kişiliğinin olduğundan bahsedilen Tuğrul Bey, saltanatı süresince vaktinin çoğunluğunu savaşlarla geçirmiş, bunun yanı sıra fethettiği yerlerin imar faaliyetleriyle de ilgilenmiştir. Birçok şehirde camii ve medreseler inşa etmiştir. 1040-1060 yılları arasında Nîşâbûr'da, Sultan Tuğrul adına bastırılan altın paraların çoğunda, "Sultânü'l-muazzam" ünvanı kullanılmıştır (Sümer, 2012: 346).

2.2.1. Mûsa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey Liderliğindeki Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu

Selçuklular, Cend'e geldikleri ilk andan itibaren savaşçı özellikleriyle bulundukları coğrafyada daima ön plana çıkmışlardır (Köymen, 1979: 353). Başlangıçtan itibaren ordularında ağırlıklı olarak Türkmenlere yer veren Selçuklular; zamanla gerek yayıldıkları coğrafyadaki genişlemelere gerek gaza ve fetih amacıyla gittikleri ülkelerde karşlarına çıkan ordularla mücadeleye girmelerine ve gerekse yaşadıkları ülke içindeki otoritelerini koruma çabalarına bağlı olarak farklı etnik unsurları ordularında istihdam etmek durumunda kalmışlardır.

Selçuklu askerî teşkilatının hâkim gücü daima Türk kökenli askerlerden meydana gelmiştir. Selçuklu hâkimiyetini tanıyan bazı Türk hanedanlarının Selçuklu ordusunda yer aldığı bilinmektedir. Bilindiği üzere 1035 yılında Selçuklular, Hârizm'den, Horasan coğrafyasına gitmek üzere hazırlıklarını tamamladıklarında ordularında yalnızca 900 atlı bulunmaktadır. Ancak ilerleyen zamanlarda Nesâ ve Merv taraflarına geldiklerinde yeni katılımlarla birlikte asker sayıları yaklaşık 10.000'e yükselmiştir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre bu

yükselişte Hârizmlî⁵ Türklerin etkisi büyüktür (Köymen, 1998: 41; Yılmaz, 2021a: 224-225; Günler, 2017: 85). Nitekim 1035 yılında Nesâ yakınlarında meydana gelen savaşta da Selçuklu ordusu içinde Hârizmlî askerlerin var olduklarından bahsedilmektedir (Köymen, 1979: 205-206; 1998: 44-45).

Kaynaklarda 1038 Serahs zaferinden sonra (İbnü'l-Esir, 2019: 83) Selçukluların Nîşâbûr'u ele geçirmelerinin ardından (İbnü'l-Esir, 2019: 82; el-Hüseynî, 1999: 7; Köymen, 2011a: I, 248-253) pek çok Gazneli kumandanının bizzat askerleriyle birlikte Selçuklu ordusuna katıldıkları nakledilmektedir. Ayrıca Selçuklu tarafına geçenler arasında bizzat Sultan Mesud'a yakın olan askerler de bulunmaktadır. Kumandanlar arasında Börü Tekin, Emir Yusuf, Hâcib Ali Karib, Gâzi Eryaruk ve Arslan Câzib'in oğlu Süleyman bulunmaktadır (Köymen, 2011a: I, 287-291; Koca, 2005: 60; Yılmaz, 2021a: 285). Bu noktada, Türk hânedanı olan Gazneli Devleti ordusunda "Hint, Kürd, Arap ve Türk" gibi birçok farklı etnik kökene sahip askerlerin varlığı hatırlanmalıdır. Nitekim farklı kimliğe ait bu askerlerin, adı geçen kumandanların ordusunda da yer aldığı açıktır (Merçil, 2006: 833-844). Bu durum da Selçuklu ordusunda Hint, Kürt, Arap gibi etnik unsurların varlığından söz edilebilir. Zira 1039 yılında Talhâb'da meydana gelen savaşta Börü Tekin ile Arslan Câzib'in oğlu Süleyman, Selçukluların öncü kuvvetleri olarak savaş meydanına gönderilmişlerdir (Günler, 2017: 90). Bunun yanı sıra 1040 Dandanakan Savaşı'nda, Gazneli gulâmlarının bir kısmı hassâ ordusundan ayrılarak Selçuklu saflarına geçmesiyle (Koca, 2005: 60) birlikte Selçuklu ordusu içinde Gazneli askerlerin sayısı oldukça artmıştır (Köymen, 1979: 331, 337, 338, 355). Ancak Selçuklu ordusuna katılan gulâmların etnik kimlikleri hakkında kaynaklarda açıklayıcı bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak bilinen şu ki, birçok farklı devletin ordularında olduğu gibi Gazneli ordusunda da çok çeşitli etnik kimliğe mensup askerler bulunmaktadır. Özellikle sultana ait gulâmların; Hintliler, Türkler, Tacikler, Kürtler ve Araplardan oluştuğu bilinmektedir (Merçil, 2014: 193). Dolayısıyla Selçuklu ordusuna katılan askerlerin hepsinin Türk olmasının zayıf bir ihtimal olduğu düşünüldüğünde bunlar arasında çeşitli etnik kökene mensup askerlerin de geçmiş olabileceği kabul edilmelidir.

⁵ "Aral gölünün deltasında vaki Hârizm ülkesi eskiden Türklerle karışarak yaşayan bir İran Kavmiyle meskûn idi ki kendisinden yukarıda da birkaç defa bahsettiğimiz bu kavme "Hârizmliler" denilmiştir" (Togan, 2019: 85).

Selçuklular, Horasan'a geldiklerinde bu topraklara Gazneliler ile Karahanlılar'ın hükmettiği bilinmektedir. 1040 yılında Selçukluların siyasi temellerinin atılmasıyla birlikte Horasan topraklarının büyük bir kısmı Selçuklu hâkimiyeti altına girmiştir. Birçok etnik kökene mensup halkların yaşadığı Horasan coğrafyasında, çok uzun süre önce buraya yerleşmiş olan Farsların yanı sıra Türkler ve 8. yüzyıldan sonra ise İslamiyet'in bölgeye gelmesiyle birlikte Arap nüfusunun yer aldığı söylenebilir. Bu noktada Selçuklu hakimiyetine girmiş olan Horasan coğrafyasında, sayıları azımsanmayacak derecede Fars, Türk ve Arap halklarının yaşadığı bilinmektedir. Böylelikle burada yaşayan tüm bu unsurların Selçuklu Devleti çatısı altında toplandığını söylemek mümkündür (Köymen, 1979: 352-353). Selçuklu hakimiyetindeki bu etnik çeşitliliğin devletin her alanında yer aldığı ve dolayısıyla ordunun içerisinde de bu etnik kimliğe sahip askerlerin bulunduğu tahmin edilmektedir.

Dandanakan Savaşı'ndan sonra hızlı büyüme kaydeden Sultan Tuğrul, 1041-1042 yıllarında Hazar denizinin doğusunda bulunan Cürcân ve Taberistan topraklarına doğru ilerlemiştir. Burada hüküm süren (928-1090) bazı yerel hanedanlardan biri olan Ziyârilere'i ilk olarak egemenliği altına almıştır. Soylarını İran hanedanı Sâsânilere dayandıran Ziyârilere'in Selçukluların ilk vassalı olarak, sefer zamanlarında Selçuklu ordusunda yer aldıkları bilinmektedir (Köymen, 1998: 143; Özgüdenli, 2013: 93; Merçil, 2013: 498 Küçükbeğir, 2017: 149; Yılmaz, 2021a: 71). Yine İran asıllı bir hanedan olduğu bilinen Bâvendiler de Sultan Tuğrul döneminde itaat altına alınarak Selçuklu ordusunda yardımcı kuvvet olarak yer almışlardır (Rençber, 2019: 83, 85).

1048 yılına gelindiğinde meydana gelen Hasankale Zaferinde içlerinde Gürcü, Ermeni, Grek ve Rumların olduğu bilinen Bizans ordusundan başta Gürcü kumandan Liparit olmak üzere yaklaşık 100.000 Bizans askeri esir alınmıştır (Turan, 2016: 122-123; Koca, 2005: 96; Özgüdenli, 2013: 98). Ancak elde edilen esirlerin Selçuklu ordusuna katılıp katılmadıklarına dair bilgilere kaynaklarda rastlanılmamıştır.

1054 yılına gelindiğinde Anadolu Seferine hazırlanan Sultan Tuğrul'a, Kürt asıllı olduğu bilinen Mervânî emiri Nasrüddevle, askerî ve lojistik destek sağlamıştır (İbnü'l-Adîm, 1976: 96-97; Özgüdenli, 2013: 99-101; Yaz, 2019: 20, 435, 510). Ayrıca menşei hakkında kesin bilgi olmasa da Kürt asıllı oldukları düşünülen Revvâdiler ile Şeddâdilerin de Sultan

Tuğrul'un 1054 yılında gerçekleştirdiği sefere katılarak ordu içinde yer aldıkları bilinmektedir (Turan, 2016: 129-130; Tomar, 2008: 36-37; Bezer, 2010: 410; Adilov, 2019: 44).

Görülüyor ki Sultan Tuğrul döneminde farklı etnik kökene mensup mahallî hanedanlar çeşitli sebeplerle Selçuklu Devleti'nin itaati altına girmişlerdir (Koca, 2005: 112). Köymen'in kaydettiğine göre Sultan Tuğrul döneminde yaklaşık 28 kadar tâbi devlet teşekkül etmiştir (Köymen, 1976: 22). Aynı zamanda Selçuklu Devleti, bu dönemde farklı devletlerle gerçekleştirdiği siyasi mücadeleler sonucunda da çok sayıda askeri esir olarak ele geçirmiştir. Bu bağlamda Selçuklu Devletinin kuruluş aşamasında ordu içindeki etnolojik homojen yapı kısmen korunmuştur denilebilir. Ancak 1040 Dandanakan Savaşı'nın akabinde devlet resmen kurulduktan sonra, farklı etnolojiye sahip askerlerinde ordu içerisinde yavaş yavaş yer almaya başladıkları görülmektedir. Neticede Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını Tuğrul Bey döneminde de Türkmenlerin oluşturduğu aşikârdır. Ancak Türkmenlerin haricinde bu dönemde Selçuklu Devletine tâbi olan ve tâbilik şartları gereğince (Köymen, 1998: 143; Koca, 2005: 113) Selçuklu ordusu içinde yer alan farklı etnik unsurlar arasında İranlılar, Araplar ve çok az sayıda da olsa Kürtler, yardımcı kuvvet olarak bulunmuşlardır (Köymen, 1976: 22, 106; Divitçioğlu, 2015: 130).

2.2.2. Mûsa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey Liderliğindeki Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu

Mûsa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı beyler döneminde yaşanan göç ve kazanılan savaşlar neticesinde Selçuklu ordusunun sayısal olarak büyük bir gelişim gösterdiği söylenebilir. Selçuklu ordusundaki bu sayısal gelişim, ilk olarak yeni yurt arayışıyla gerçekleşen fetihlerin sonucunda gerçekleşmiştir. Yapılan her seferden, alınan her topraktan sonra soydaşlarının büyük kitleler halinde buraya göç etmesi Selçuklu ordusunun sayısal durumunun gelişmesinde en önemli etkenlerinden biri olmuştur. Bu noktada Tuğrul ve Çağrı Beylerin önderliğindeki Selçuklu ordusunun sayısal durumu ile ilgili bilgiyi ilk olarak Çağrı Bey'in 1016⁶ yılında Anadolu (Rum) üzerine gerçekleştirdiği seferinde görmekteyiz. Seferin siyasi gelişiminden daha önce bahsedildiği üzere Çağrı Bey'in buraya gelişinin keşif amacıyla

⁶ Seferin başlangıç yılı konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklar 1018 yılını işaret etmektedir. Detaylı bilgi için Bkz. Piyadeoğlu, 2021: 22-23.

olduğu bilinmektedir. Çağrı Bey'in sefere kaç kişilik bir süvari birliği ile çıktığı konusunda kaynaklarda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Buna göre Köymen, Mîrhând'a atıfta bulunarak asker sayısını 30.000 olarak kaydetmiştir (Köymen, 2011a: I, 106). Fakat Çağrı Bey'in bu sefere tek başına çıktığı ve belirli bir sayıda askerin de bu sırada çöllere çekilen Tuğrul Bey'in yanında kaldığı göz önünde bulundurulduğunda bu rakam tarihçiler tarafından abartılı bulunmuştur. Ancak bu konuda genel kabul görmüş olan asker sayısı 3.000 kişidir. Başından sonuna kadar başarılı geçen Çağrı Bey'in keşif amacıyla yaptığı bu seferin sonunda (1021) kaynaklarda belirtildiği üzere emrindeki kuvvetlerin sayısının Türkmenlerin katılımlarıyla 5.000 ila 6.000 kişiye ulaşmıştır (Sevim, 1993: 183-184).

Selçuklular kendilerine katılanların sayılarının artmasıyla askerî anlamda oldukça güç kazanmışlardır (Peacock, 2017: 100). Ancak 1025 yılında Arslan Yabgu'nun esareti neticesinde ona bağlı 4.000 çadırılık Türkmen kitlesi, Yağmur, Kızıl, Boğa, Göktaş, Anasioğlu ve Mansur idaresinde Gazneli Mahmûd'un izniyle Serahs, Ferâve, Bâverd taraflarına göç etmişlerdir. Bu durumda bir çıkarımda bulunulduğunda, her hanede bir süvari olduğu varsayıldığında, bu dönemde Selçuklu ordusundan en az 4.000 süvari ayrıldığı görülmektedir (Reşîdü'd-dîn-Fazlullah, 2010: 79-80; Turan, 2016: 90-92; Piyadeoğlu, 2021: 28-29). Nitekim hem Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmen grubunun diğer Selçuklu beylerinin emri altına girmeyi reddetmesi hem de Selçukluların ittifak içinde olduğunu bildiğimiz Sâmanî Devleti'nin yıkılışı, Selçukluları, Çağrı Bey'in Anadolu Seferinden sonra elde ettiği saygınlığın bir nebze azalmasına neden olmuştur (Köymen, 1979: 108-115; Turan, 2016: 89-90; Günler, 2017: 84).

Mâverâünnehir'de tutunamayan Selçuklu beyleri, 1032 yılına gelindiğinde, emrindeki askerleri muhafaza etmek ve sayılarını artırmak amacıyla kalabalık bir orduyla, Hârizm'e göç etmişlerdir. Kaynaklarda Selçukluların buraya kaç kişilik bir askerî kuvvetle geldiklerini belirten açıklayıcı bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak onlar buraya geldiklerinde yanlarında 15.000 çadırılık bir Türkmen kitlesinin varlığı bilinmektedir. Bu gelenlerin hepsinin savaşçı unsurlardan mı oluştuğu, içlerinde savaşçı olmayan kesimin bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Ancak Köymen'in kaydettiğine göre, Hârizm'e göç edenler arasında Mûsâ Yabgu ve kendine bağlı birlikleri bulunmamaktadır (Köymen, 1979: 148-149; Divitçioğlu, 2015: 91). Bu sebeple yukarıda verilen sayısal veride tüm Selçuklu ailesinin dahil olduğunu söylemek mümkün değildir.

1034 yılına gelindiğinde Hârizm Valisi Harun'un, Gaznelilere karşı başlattığı bağımsızlık savaşında Selçuklulara, burada barınmaları için verdiği bazı topraklara karşılık onların askerî gücünden faydalandığı görülmektedir (Merçil, 2014: 115). Köymen'e göre, Harun'un, Selçukluları, Hârizm'e kabul edişi yalnızca karşılıklı çıkarlar doğrultusunda olmuştur ve bu anlaşmada Selçuklular ile Harun'un eşit şartlarda olmadığını kaydetmiştir. Bu nedenle Köymen, diğer müverrihlerin aksine, Hârizmşah Harun ile Selçuklular arasındaki durumun ittifak adı altında değil de daha çok Selçukluların Hârizmşah Harun'a yardımı adı altında yapıldığını vurgulamıştır. Ancak burada dikkati çeken esas husus, eskiden olduğu gibi yine başka bir devlete karşı Selçukluların yardımına başvurulmuş olmasıdır. Bu da Selçukluların, özellikle 1025 yılından sonra kısmen kaybettikleri saygınlığı, yeniden kazanmaya başladığını göstermektedir. Selçukluların, kaç kişilik bir orduyla Harun'un ordusuna katıldığı bilgisine kaynaklarda rastlanılmamıştır (El-Cûzcânî, 2015: 64). Ancak bilinen, mücadele etmeden önce Hârun'un ordusunda üç bin Gazne gulâmı ve çeşitli boylardan oluşan 30.000 kişilik ordusunun olduğudur (Divitçioğlu, 2015: 92). Bu bilgiden yola çıkarak Selçuklu beylerinin emri altındaki ordunun, bu sırada 30.000 kişiden az olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Köymen'in aktardığına göre bu sırada Selçuklu beylerinin ordusu, Hârezmşah Hârun'un ordusuna eşit değildir (Köymen, 1979: 148-149).

Tüm bu olayların ardından Selçukluların, çok ağır kayıplar yaşandığı bir döneme girilmiştir (Piyadeoğlu, 2012: 36-37). Detaylarına daha önce yer verildiği üzere 1034 yılında Oğuz Yabgu Devleti'nin Cend Meliki Şah Melik, Selçuklulara ağır bir darbe indirerek onlardan yaklaşık 8.000 kişiyi öldürmüştür (Beyhakî, 2019: 649; Mevdûdî, 1971: 98-99; Köymen, 1979: 155). Çeşitli sebeplerle artık Hârizm'de barınamayacaklarını düşünen Selçuklu beyleri, buradan Horasan'a gitmek üzere hazırlıklarını yapmışlardır. Beyhakî, Selçukluların hazırlıklarını tamamlayıp Ceyhun'dan geçerken yanlarında sadece 900 süvari bulunduğunu ve bu sayıya askerlerin ailelerinin dahil olmadığını kaydetmiştir (Beyhakî, 2019: 654; Divitçioğlu, 2015: 93; Piyadeoğlu, 2012: 37). Daha geriye gidildiğinde, Selçukluların Hârizm'e geldikleri sırada yanlarında yaklaşık 15.000 kişilik süvari bulunduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca bu sayıya Yınallıların⁷ ve Mûsâ Yabgu'nun askerlerinin olup olmadığı kaynaklarda açıklığa kavuşturulamamıştır (Köymen, 1979: 148-149; Divitçioğlu, 2015:

⁷ İbrahim Yınal'ın şahsına ait askerî kuvvetlerden bahsedilmektedir (Köymen, 1979: 199).

92). Ne var ki şimdi Horasan'a gidenler arasında tüm Selçuklu beyleri yani Tuğrul ve Çağrı beyler, Mûsâ Yabgu, İbrahim Yinal, Kutalmış beyler ve onları emrindeki askerler de bulunuyordu. Buna rağmen sayıları oldukça az olan Selçuklu ordusu, anlaşıyor ki bu tarihten önce müthiş kayıplar vererek oldukça zayıflamışlardır (Divitçioğlu, 2015: 93). Bilindiği üzere Selçuklular Selçuk Bey liderliğinde Cend bölgesine geldiğinde, yanlarında yalnızca 100 kişilik süvari vardır. Ancak zaman içinde askerî kuvvetlerini büyük oranda artırmayı başararak, devletlerarası mücadelelerde ittifakına başvurulmuş bir güç haline gelmişlerdir.

Selçuklular, Ceyhun'u geçip, Âmul kentini yağma ettikten sonra bu sırada Selçuklulara geniş bir katılım olmuştur. Kaynakların birçoğunda Selçukluların Nesâ, Merv taraflarına gelip yerleştiğinde beraberindeki süvarilerin sayılarının yaklaşık 10.000'i bulduğu kaydedilmiştir (Köymen, 1979: 161; Divitçioğlu, 2015: 97; Turan, 2016: 94-95). Selçuklu kuvvetleri buraya geldiklerinde bilindiği üzere burada Arslan Yabgu'ya bağlı Yabgulu Türkmenler bulunuyordu. Ancak Selçukluların bu bölgeye geldiği haberi kendilerine ulaşınca onlarda yurtlarını terk ederek Irak-ı Acem'e doğru yola çıkmışlardır. Buradan anlaşılabileceği üzere Yağmur'a bağlı Türkmenlerin, bir kez daha Selçuklu beylerine katılmayı istemedikleri anlaşılmaktadır (Günler, 2017: 84-86).

Selçuklular, Irak ve Horasan Türkmenlerinden gelebilecek saldırıları bertaraf etme karşılığında Gazneli Sultan Mesud'dan kendilerine Merv, Serahs, Ferâve gibi şehirlerin kendilerine yurt olarak vermelerini talep etmişlerdi. Ancak Selçuklu beyleri istekleri karşısında hiç beklemedik bir sonuç almışlar ve 1035 yılında Sultan Mesud'un saldırılarıyla karşı karşıya kalmışlardır (Beyhakî 2019: 436-437; Turan, 2016: 94; Piyadeoğlu, 2012: 38). Burada önemli olan husus, kuvvetler arasındaki dengesizliğe rağmen savaşın Selçuklular lehine sonuçlanmasıdır. Tarihî kayıtlar bu savaşta Sultan Mesud'un ordusunda 17.000 kişilik asker ve filler bulunduğunu, Selçukluların ise 10.000 kişilik bir birlikten oluştuğunu belirtmektedir. Arada yaklaşık 7.000 kişi fark olmasına rağmen Türkmen savaşçıların başarılı mücadelesi neticesinde savaşın kazananı Selçuklular olmuştur (Köymen, 1979: 218; Divitçioğlu, 2015: 99; Piyadeoğlu, 2007: 17). 1038 yılına gelindiğinde Selçukluların, Gaznelileri ikinci kez hezimete uğratması sonucunda birçok Türkmen, Selçuklu beylerinin emrine girmeye başlamıştır (Turan, 2016: 96).

Kendilerine katılanların sayılarının artmasıyla oldukça güçlenen Selçukluların ordularında, Salim Koca'nın naklettiğine göre Talhâb Savaşından hemen önce yaklaşık 16.000 atlı bulunmaktadır (Koca, 2005: 60) Nitekim Haziran 1039 tarihinde meydana gelen Talhâb Savaşında ise Tuğrul, Çağrı ve Mûsâ Yabgu'nun emrindeki asker sayısının yeni katılımlarla 20.000'i aştığı görülmektedir. Ayrıca bu savaşta 300 kişilik öncü kuvvet bulunmaktadır (Köymen, 2011a: I, 286; Turan, 2016: 103; Peacock, 2017: 101).

Bilindiği üzere 1039 yıllarının ortalarında gerek Türkmenlerin ekili tarlalar üzerine yaptığı tahribatlar, gerekse yağmacı hareketlerle bu dönemde Horasan'ın birçok önemli kentinde kıtlık görülmüştür. Hatta Divitçioğlu'nun kaydettiğine, yiyecek ve içecek fiyatları o kadar artmıştır ki, insanlar son çare olarak evlerinin damını bile satmaya başlamışlardır (Divitçioğlu, 2015: 103-104). İşte böyle bir kıtlığın baş gösterdiği dönemden hemen sonra yani 1040 yılında Selçuklular ile Gazneli Devleti yeni bir mücadele içerisine girmişlerdir. Zorlu şartlar Selçuklu ordusunu olumsuz yönde oldukça etkilemiş olacaktır ki, kaynaklar savaşa katılan Selçuklu atlısının yalnızca 16.000 süvari olduğunu bildirmektedir (Beyhakî, 2019: 585; Peacock, 2017: 101). Halbuki, 1039 yılında gerçekleşen Talhâb Savaşında, Selçuklu süvarilerinin sayısının 20.000 kişi civarında olduğu bilinmektedir (Turan, 2016: 103). Mücadele sırasında bazı kayıplar verilmiş olabileceği gibi, yaşanan kıtlığında Selçuklu askerlerini olumsuz yönde etkilediği muhakkaktır. 16.000 kişilik esas ordusunun dışında yaşı küçük ve atı zayıf olan atlılardan yaklaşık 2000 kadarı da savaş öncesinde ağırlıklar ile birlikte geri gönderilmişlerdir (Köymen, 1979: 327). Buradan anlaşılabileceği üzere Selçuklu ordusunda savaşa başlamadan önce yaklaşık 18.000 kişilik süvari birliği bulunmaktadır. Miktar bakımından oldukça dezavantajlı olduğu görülen Selçuklu ordusu, sayıları yaklaşık 100.000 kişi olan Gazneli askerlerini Mayıs 1040 tarihinde büyük bir hezimete uğratmışlardır (Beyhakî, 2019: 585; Divitçioğlu, 2015: 105-106; Özgüdenli, 2013: 85). Neticele Selçuklu tarihi açısından oldukça mühim olan bu savaş sırasında 370 kadar Gazneli gulâmı Selçuklu ordusuna katılmıştır (Köymen, 1998: 53; Turan, 2016: 106). Selçuklu beyleri, Dandanakan Savaşının neticesinde devletlerinin kuruluşu tamamladıktan sonra askerî teşkilâtlarında önemli bir değişikliğe gitmişlerdir. Bu konuda Gaznelileri örnek alan Selçuklular, ordularını “gulâm sistemi”ne göre yetiştirmiş Türklerden oluşturmaya başlamışlardır. Hem Dandanakan Savaşı olurken hem de sonrasında kendilerine katılan Gazneli gulâmlarını ordularında yer vermişlerdir. Böylece Selçuklu ordusunda ilk defa gulâmlar görülmeye başlanmıştır (Koca, 2005: 65).

Bu tarihten sonra da fetih hareketlerine hız kesmeden devam eden Sultan Tuğrul ve onun emrindeki diğer Selçuklu Beyleri, topraklarını genişlettikçe kendilerine katılanların sayıları daha da artmıştır. Nitekim Selçukluların bilhassa kuruluş sürecinde hanedanın her bir üyesi etkin rol oynamıştır. Hanedan üyeleri genellikle “melik” ünvanıyla, kendi emirleri altındaki askerlere liderlik etmişlerdir. Bu kuvvetler zamanı geldiğinde, Sultan’ın emriyle merkezî orduya katılmışlardır. Örneğin, İbrahim Yinal, Kutalmış, Melik Hasan, Alp Arslan gibi hanedan üyeleri, görevlendirildikleri bölgeye önceden gelerek, Sultanın ordusuna öncülük etmişlerdir (Koca, 2005: 95-96). Bunun en yakın örneği Anadolu üzerine yapılan seferde görülmüştür. Nitekim 1048 yılına gelindiğinde Melik Hasan ve Kutalmış, Sultan Tuğrul’dan önce Anadolu’ya girerek Büyük Zap Suyu kıyısında Bizans ordusu ile karşılaşmışlardır (Sümer, 2009: 369). Kaynaklarda bu sırada Kutalmış ile Melik Hasan’ın yanında yaklaşık 20.000 kişilik bir ordu bulunduğu kaydedilmiştir (Turan, 2016: 121). Buradan da anlaşılacağı üzere yaklaşık sekiz yıl önce Dandanakan Savaşında Selçuklu askerlerinin tamamı 18.000 kişi kadardır. Aradan geçen sekiz yıl içinde Selçuklulara oldukça büyük katılımlar olmuş olacaktır ki, şu anda sadece iki hanedan üyesinin emrinde 20.000 kişilik ordu bulunmaktadır. Zaten ilerleyen zamanlarda meydana gelen Hasankale zaferin de, Selçuklular 100.000⁸ kişi ile katılmıştır (Turan, 2016: 111). Ayrıca bu savaştan sonra yaklaşık 100.000 esir ele geçirmişlerdir (Öngül, 2016: 24) Selçuklu ordusundaki bu artışın sebebi muhtemelen 1041 yılından sonra Rey civarında yaşayan Kızıl, Gök-taş, Bek-taş, Boğa, Mansur, Oğuz-oğlu ve Anasioğlu idaresinde bulunan Yabgulu Türkmenlerinin Selçuklulara katılımlarından kaynaklıdır (Turan, 2016: 111; Sümer, 2012: 345).

Köymen’in aktardığına göre, Sultan Tuğrul’un, Bağdat’a girdiği sırada onun emrindeki beylerin orduları da bu sayıya dahil olmak üzere yaklaşık 120.000 kişiyi bulmuştur. Buna ek olarak, 1040 yılından sonra Selçuklu ordusundaki gulâmların sayısında da belirgin bir artış yaşanmıştır. Hatta öyle ki Köymen’in naklettiğine göre Türkmenler ikinci plana atılmaya başlanmış bunun yerine gulâmlar ön plana çıkmıştır (Köymen, 1976: 17; 1979: 355).

Kaynaklarda Çağrı Bey ve Mûsâ Yabgu’nun şahsına ait orduların mevcudunun ne kadar olduğu bilgisine ulaşılamamıştır. Ancak bu dönemde Selçuklu meliklerinden İbrahim

⁸ Divitçioğlu, İbn Adim’e atıfta bulunarak, bu sırada ordunun 120.000 kişi olduğunu kaydetmiştir (Divitçioğlu, 2015: 123).

Yinal'ın, Sultan Tuğrul'a karşı Hemedan'da başlattığı ikinci isyan girişiminde emrindeki asker sayının yaklaşık 30.000 kişi olduğu bilinmektedir. Bunun dışında yine Selçuklu şehzadelerinden Kutalmış'ın da Girdkûh Kalesinde muhasara edildiği zaman emrinde 20.000 kişilik askerî kuvveti bulunmaktadır (Köymen, 1976: 107-110; Öngül, 2016: 32). Son olarak Çağrı Bey'in oğlu olan ve babasının ölümünden sonra Horasan meliki olan Alp Arslan'ın emrinde 20.000 atlı ve 10.000 yaya olmak üzere toplam 30.000 kişilik askeri olduğu bilinmektedir (Koca, 2005: 96).

3. SULTAN ALPARSLAN VE SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİNDE SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK KÖKENİ VE SAYISAL DURUMU

Bu bölümde, Sultan Alparslan döneminden başlayarak, siyasi ve askerî hadiselerin ivme kazandığı Sultan Melikşah döneminin sonlarına kadar olan süreçteki Selçuklu ordusunun etnik ve sayısal durumu incelenmiştir. Bu inceleme, döneme özgü siyasi ve askerî gelişmelerin bağlamında gerçekleştirilmiştir.

3.1. Sultan Alparslan Döneminde Selçuklular

Sultan Tuğrul'un oğlu olmaması sebebiyle, vefatından önce kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht göstermiştir. Sultan Tuğrul'un vefatıyla birlikte Selçuklu veziri Amîdülmülk el-Kündürî, bu durumu tatbik etmiş ve Başşehir Rey'de tahta Süleyman'ı oturtmuştur. Ancak bu durum diğer Selçuklu şehzadelerini rahatsız etmiştir. Bunun sebebi ise eski Türk devlet geleneklerine göre her hanedan üyesinin tahta hak iddia edebiliyor olmasıdır. Bu noktada Doğu da Alparslan, Batı da Kutalmış, Güney de Kavurt Bey ve Sistan hâkimi Musa Yabgu'nun bu süreçte taht kavgasına girdiği söyleyebilir (Abû'l-Farac, 1945: I, 314-316; İbnü'l-Esîr, 2019: 228; Özgüdenli, 2013: 135).

Vezir Amîdülmülk, yaşanacak olan taht kavgalarını engellemek ve Süleyman'ın iktidarını korumak adına hazinenin kapısını açıp 700.000 dinar para ve 16.000 değerli elbise dağıtmıştır (Köymen, 1976: 143). Bununla birlikte Alparslan'a bir mektup göndererek, devletin Doğu kısmının onun idaresine kalacağı ve Süleyman'dan sonra onun adının zikredileceğini yazmıştır. Bu uyarıyı dikkate almayan Alparslan, Selçuklu tahtını elde edebilmek için hazırlıklara başlamıştır. Fakat bu esnada Kutalmış, kalabalık Türkmen kitlelerinden aldığı destek ile Rey şehrine yürümüştür (Kazvinî, 2018: 345; Turan, 2016: 148). Bu süreçte Selçuklu tahtında oturan Süleyman, Kutalmış'ı durdurmak amacı ile mücadeleye girse de mücadele Kutalmış'ın zaferi ile sonuçlanmıştır. Ekim 1063'te Rey'e giren Kutalmış, kendini sultan ilan etmiştir (Kazvinî, 2018: 345; Özgüdenli, 2013: 137).

Amîdülmülk yaşanan bu gelişmelerin ardından başşehirden kaçmış ve Alparslan'a bir mektup göndererek yardım istemiştir. Bunun üzerine Alparslan hızlı bir hareketle ilk olarak

Huttalân emirini mağlubiyete uğratmış (Özgüdenli, 2013: 137) ardından da diğer bir taht iddiacısı olan Mûsa Yabgu'yu etkisiz hale getirmiştir (İbnü'l-Esîr, 2019: 232). Konumunu sağlamlaştıran Alparslan, Rey şehrine doğru ilerleme katetmiştir. Nitekim Kutalmış, Aralık 1063 tarihinde Alparslan'ın Nişabur'a girdiğini öğrenince Rey'i terk ederek Doğu'ya çekilmiştir. İki tarafında taht üzerindeki iddialarından vazgeçmemesi üzerine iki ordu Damgan'da karşı karşıya gelmiştir. Kutalmış farklı bir savaş taktiği uygulayarak muharebeden önce Alparslan'ın geçiş güzergahı üzerinde bulunan vadiyi bataklık haline getirmiştir. Bataklığı aşan Alparslan taarruz emrini vermiş ve kanlı bir meydan muharebesi vukuu bulmuştur. Damgan'da yapılan muharebe de Kutalmış'ın vefatı ve kardeşi Resul Tegin'in rehin alınmasıyla Alparslan büyük bir zafer kazanmıştır. Alparslan bu zaferinin ardından hiçbir direnişle karşılaşmadan Ocak 1064 tarihinde başşehir Rey'e girmiştir. Bu noktada diğer taht iddiacıları Süleyman ve Kavurt, yaşanan bu hadiselerden sonra sessiz kalmayı tercih etmiştir. Bu tarihten sonra devletin tek hâkimi Sultan Alparslan olmuştur (İbnü'l-Esîr, 2019: 233-234; el-Hüseynî, 1999: 21-22; Özgüdenli, 2013:138-139). Alparslan'ın sultan olduktan sonraki ilk icraatı, vezir Amîdülmülk'ü azlettirmek ve boşalan vezirlik makamına Nizâmülmülk'ü getirmek olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 2011: 130). Bunun ardından Sultan Alparslan merkezî idareyi sağladıktan sonra gözünü, gayrimüslimlerin yaşadığı, Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya çevirmiştir (Bündârî, 1999: 30-31; Özgüdenli, 2013: 139).

Tuğrul Bey zamanında başlayan Anadolu seferlerini devam ettirmek isteyen Sultan Alparslan, 1064 yılında Rey şehrinden büyük bir ordu ile Azerbaycan'a hareket etmiştir. Burada, daha önce Anadolu gazalarına katılan Emir Tuğtegin ile bir araya gelmiştir. Tuğtegin, maiyetindeki kalabalık Türkmen ordusuyla beraber Sultan Alparslan'a katılmıştır. Bundan sonra Nahçıvan'da, ordusunu iki kola ayıran Sultan Alparslan, I. Kafkasya ve Anadolu seferini böylelikle başlatmıştır. (İbnü'l-Esîr, 2019: 234; Öngül, 2016: 39-41; Yılmaz, 2023: 124). İlk olarak Arrân'da, Lori Ermeni Prenslüğünü itaati altına alan Sultan Alparslan, buradan hareket ederek, Gürcistan'ı istila etmiş ve bu bölgedeki birçok kaleyi ele geçirmiştir. Kaynaklar, Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın, Sultan Alparslan'ın büyük bir orduyla geldiğini öğrenince burayı terk ettiği kaydetmiştir. Bu esnada Ermeni Kralı David'in, Sultan Alparslan'a tâbi olmak istemesi ve vergi ödeyeceğini bildirmesi ile Lori şehrini geri almıştır (Kazvinî, 2018: 246- 247; Özgüdenli, 2013: 141). Ardından Gürcü Kralı Bagrat, Sultan Alparslan'a bir mektup göndererek anlaşma yapmak istediğini

bildirmiştir. Bu isteğini olumlu karşılayan Sultan Alparslan, Kral Bagrat'ı itaati altına almıştır. Sultan Alparslan'ın görevlendirdiği, Vezir Nizamülmülk ve Melikşah'ın emrindeki Selçuklu ordusunun ikinci kolu ise Bizans sınır kalelerini ele geçirmiştir. Sürmari, Hegios Georgio ve Meryemnişin kalelerinin ele geçirildiğini öğrenen Sultan Alparslan sevinçli bir şekilde oğlu Melikşah'ı ve veziri Nizamülmülk'ü huzuruna çağırmıştır. Selçuklu ordusunun iki kolunun tekrardan birleşmesi neticesinde Sultan Alparslan seferlerine devam etmiştir. Buradan hareketle Sepîdşehr, Alaverdi ve Bizans'ın elinde bulunan Ani şehrini büyük uğraşlar sonucunda fethetmiştir. (İbnü'l-Esîr, 2019: 234-237). Fethedilen topraklardaki gayrimüslim halkın bir kısmının İslamiyet'i kabul ederek Müslüman olduğu bilinmektedir. Ele geçirilen esirler ise başşehir Rey'e gönderilmiştir. Yapılan Kafkasya ve Doğu Anadolu seferinin başarılı bir şekilde ilerlediği esnada Kirman Hakîmi Kavurt Bey'in, isyan haberini alan Sultan Alparslan seferi yarıda keserek geri dönmüştür (Kazvinî, 2018: 347; Öngül, 2016: 42; Özgüdenli, 2013: 142).

Kavurt Bey'in ilk isyanı 1064 senesinde Sultan Alparslan'ın Kafkasya ve Doğu Anadolu seferinde vukuu bulmuştur. Kavurt Bey'in, Şebânkâre emiri Fazlaveyh'i mağlup ederek Şiraz şehrini ele geçirmesi sebebiyle Sultan Alparslan Şiraz üzerine yürümüştür. Şiraz'a ulaşan Sultan Alparslan şehri kolaylıkla teslim almıştır. Bu sırada Kavurt Bey'in kaçarak bir kaleye sığındığı, sonra da Sultan Alparslan'dan af dilediği bilinmektedir. Bu durum üzerine Sultan Alparslan, Kavurt'u affetmiş ve şehri tekrardan Fazlaveyh'e 27 milyon dirhem karşılığında geri vermiştir (İbnü'l-Cevzî, 2011: 136-137; Turan, 2016: 158; Öngül, 2016: 43) Kavurt Bey isyanını bastıran Alparslan buradan hareket ederek Merv şehrine gelmiştir. Burada Alparslan oğlu Melikşah'ı, Karahanlı İlighan'ın oğlu Tamgaç Han'ın kızı Terken Hatun ile evlendirmiş diğer oğlu olan Arslanşah'ı ise Gazneli hükümdarı İbrahim'in kızı ile evlendirmiştir. Bu noktada Sultan Alparslan'ın yapılan bu evliliklerle Gazneli ve Karahanlılar ile dostluk kurmuştur (Müneccimbaşı, 2017: 75-76; Turan, 2016: 158).

Sultan Alparslan'ın bir diğer Doğu seferi ise 1065 tarihinde ticaret yollarını vuran Türkmenler ve Kıpçaklar'ın üzerine olmuştur. Ceyhun'u geçerek Üstyurt ve Mangışlak taraflarına gelen Alparslan, burada yapılan savaşta Kıpçaklar'ı yenerek onları itaat altına almıştır. Ardından tüccarlara zarar veren Türkmenler'in de üzerine yürüyerek ağır bir darbe vurmuş ve onları da itaati altına almıştır. Nitekim Sultan Alparslan, buradan hareket ederek Cend şehrine gitmiş ve büyük atası Selçuk'un mezarını ziyaret etmiştir. Yapılan bu Doğu

seferinden sonra Mâverâünnehir'e komşu olan birçok yeri Selçuklu Devleti'ne bağlamıştır (Ahmed b. Mahmud, 2018: 77-80; Özgüdenli, 2013: 145; Turan, 2016: 159-160).

Bu gelişmelerin ardından 1067 tarihinde, gayrimüslim Oğuzların kuzeyden Kafkaslara inerek saldırılar yapması, Anadolu akınlarını sekteye uğratmıştır. Selçuklular'a bağlı olan Şeddadîler ve Şirvanşahlar'ın bu duruma engel olamaması sebebiyle Sultan Alparslan II. Kafkasya seferine çıkmıştır (Sevim ve Merçil, 2014: 70-71; Öngül, 2016: 46-47). Sultan Alparslan'ın Arrân'a gelmesiyle Şeddadi emiri Fadlun ve Şirvanlar hükümdarı Ferîburz, sultana itaatlerini bildirdiler. Aras nehrini geçerek Gürcistan'a giren Alparslan burada Selçuklu idaresini tekrardan kurmuş ve Gürcü Kralı'nı tekrardan vergi ödemesi şartı ile serbest bırakmıştır. Başarılı geçen II. Kafkasya seferinin ardından Türkmen beylerinin Anadolu akınlarına devam etmesi sağlamıştır (Karaosman, 2019: 28). Anadolu akınları devam ettiği esnada Fâtımî Devleti idaresinin özellikle Mısır'da zayıflaması sebebiyle Sultan Alparslan, Suriye seferine çıkmaya karar vermiştir. Bu seferin en önemli sebebinin, Fâtımîler'in Bizans ile olan ticari ve siyasi ilişkilerinden dolayı olduğu söylenebilmektedir. Nitekim Sultan Alparslan, Fâtımîler ve Bizans arasındaki bu yakınlığı bitirmek amacıyla ilk olarak Bizans'ın elinde olan Malazgirt Kalesini kuşatmıştır. Tuğrul Bey zamanında da kuşatılan ama alınamayan Malazgirt Kalesi, bu defa Selçuklu ordusuna daha fazla direnememiştir. Bizans'a gözdağı veren Sultan Alparslan, buradan hareket ederek Fâtımîler'in üzerine yürümüştür. Bu noktada yapılan Suriye seferinde ilk olarak Murad suyu havzasındaki birçok kaleyi fetheden Alparslan, buradan Halep'e hareket etmiştir. Kuşatma altında olan Halep hâkimi Mahmud, Alparslan'ın huzuruna gelerek biat etmesiyle kuşatma son bulmuştur (İbnü'l-Esîr, 2019: 255). Halep şehrinde Fâtımîler adına okunan hutbe, değiştirilerek Abbasiler ve Sultan Alparslan adına okunmuş ve şehir Selçuklu Devleti toprağı haline gelmiştir. Mısır'ın üzerine yürüdüğü esnada Alparslan'ın huzuruna gelen Bizans elçisi Ahlat, Malazgirt ve Erciş'in Bizans'a teslim edilmesini aksi halde Doğu Roma İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile buraları alacağını bildirmiştir. Sultan Alparslan ise bu teklifi sert bir şekilde geri çevirmiştir. Bunun üzerine Suriye seferini yarıda kesmek istemeyen Alparslan, ordusunun büyük bir kısmını burada bırakarak Ahlat'a gitmiştir (Öngül, 2016: 53-55; Özgüdenli, 2013: 150-151).

Bizans İmparatoru Diogenes, uzun zamandır Selçuklu beylerinin Anadolu'ya yaptığı seferlere son vermek adına içinde birçok farklı etnik kökene mensup askerlerin de bulunduğu

büyük bir ordu ile harekete geçmiştir (Turan, 2016: 167-169). Selçuklu öncü birlikleri Bizans'ı durdurmak amacı ile saldırılarda bulunmuş ve başarılı da olmuştur. Fakat Bizans ordusu ilerlemesini devam ettirerek Malazgirt Kalesi'ni ele geçirmiştir (1071). Bu esnada Sultan Alparslan'ın yanında bulunan kuvvetlerin yeterli olmaması sebebiyle Nizamülmülk'ü, Hemedan'a göndermiştir. Alparslan, Bizans ordusunun durumunu öğrenmek amacı ile Emir Sanduk'u görevlendirmiştir. Emir Sanduk, Bizans öncü birlikleri ile karşı karşıya gelmiş ve yaşanan mücadelede başarılı olmuş ve Bizans komutanı Vasilakes'i esir almıştır. Bunun üzerine İmparator Diogenes bu duruma son vermek adına savaş hazırlıklarına başlamıştır. Ardından iki ordu, Malazgirt ovasında 26 Ağustos 1071 tarihinde karşı karşıya gelmiştir (Müneccimbaşı, 2017: 77-80). Bu karşılaşmada Selçuklu ordusunun, Bizans ordusuna göre sayıca dezavantajlı olduğu bilinmektedir. Ancak Selçuklu ordusunun savaş tecrübesi ve hareket kabiliyeti Bizans ordusuna nazaran çok daha üstündür. Bu noktada gerçekleşen bu büyük savaş Sultan Alparslan'ın uyguladığı kurt kapanı ve sahte ricat taktiğiyle Bizans'ı mağlup etmiştir. Bunun üzerine büyük bir zafer kazanan Selçuklular için Anadolu'nun kapılarının kesin olarak açıldığı bilinmektedir. İmparator Romanos Diogenes, kaybettiği bu savaşın ardından Alparslan'a vergi ödemeyi kabul edip serbest kalsa da tahtını kaybetmiş ve sonrasında gözlerine mil çekilerek zindana kapatılmıştır (Mîrhând, 2018: 90-97).

Sultan Alparslan'ın kazandığı Malazgirt zaferi, başta Abbasi halifesi Kaim-Biemrillâh olmak üzere çevredeki tüm hükümdarlara duyurulmuş ve Türk-İslam ordularının bu zaferi kutlanmıştır. Yaşanılan tüm bu gelişmelerin ardından Selçuklu topraklarının doğusunda gerçekleşen Selçuklu-Karahanlı çekişmeleri meydana gelmiştir. Bu durum Karahanlı hükümdarı Nasr Han, Sultan Alparslan'ın kızını yani kendi hanımını öldürmesi sonucunda Sultan Alparslan, kızının intikamını almak için Mâverâünnehir seferine çıkmıştır. Sultan Alparslan, büyük bir ordu ile Ceyhun nehrini geçmiş ve Berzem kalesini kuşatmıştır. Berzem kalesinin komutanı Yusuf el-Hârizmî, Selçuklu ordusuna daha fazla dayanamamış ve suikast planı yaparak Sultan Alparslan'ın huzuruna gelmiş, ayakkabısından çıkardığı hançer ile Alparslan'ı ağır şekilde yaralamıştır. Sultan Alparslan aldığı darbenin ardından 23 Kasım 1072 tarihinde vefat etmiştir (Müneccimbaşı, 2017: 80-81; Mîrhând, 2018: 111; Hunkan, 2015: 303).

3.1.1. Sultan Alparslan Dönemi Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu

Bilindiği üzere Türkmenler, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde oldukça etkili rol oynamışlardır (Köymen, 1967:7). Bu durum Tuğrul Bey 'in saltanatının sonlarına kadar devam etmiş ancak daimî ordu özelliği taşımayan Türkmenler, Sultan Alparslan zamanında yavaş yavaş ordudan tasviye edilmeye başlanmışlardır. Buna rağmen, eskisi kadar aktif olmasalar da kimi zaman kendi istekleriyle kimi zaman ise Sultan Alparslan'ın teşvikiyle, savaşlarda Selçuklu ordusuna destek vermeye devam etmişlerdir (Göksu, 2008: 23).

Nitekim Sultan Alparslan döneminden itibaren, Köymen'in deyiimiyle “Türk-İslam İmparatorluğu” olma yolunda emin adımlarla ilerleyen Selçuklular, ordu teşkilatında bir takım reform hareketlerine gitmişlerdir. Buna göre, ordudan tasviye edilen hür Türkmenlerin yerine, gulâm sistemine göre yetiştirilmiş askerler alınmaya başlanmıştır (Altın, 2019: 1). Bu askerlerin etnik olarak Türklerden meydana getirilmesine önem gösterilmiştir (Köymen, 1967: 8). Sultan Alparslan'ın saltanatıyla birlikte, ordu içinde bir takım sistemsel değişimler yapılmaya başlanmış olsa da etnik olarak orduda hâkim güç olmaya Türkler devam etmiştir (Erdoğan, 2010: 60-61).

Özellikle daimî orduyu oluşturan unsurların büyük oranda Türklerden teşkil etmesi devlet içinde birtakım eleştirilere sebebiyet vermiştir. Bu noktada adından daha önce söz ettiğimiz Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün görüşleri bu konuda büyük ehemmiyete sahiptir. Ona göre; ordunun tek bir soya mensup askerlerden oluşturulması, devletin bazı sorunlarla karşılaşmasına neden olabilecektir. Nizâmülmülk, bu sorunların başında askerlerin rekabet ortamı içinde bulunmadıklarından dolayı çok çalışmayacaklarına vurgu yapmıştır. Nitekim vezir, oluşması muhtemel olan bu durumun engellenebilmesinin en etkili yollarından birinin, farklı etnik kökene mensup askerlerin bir araya getirilmesi ile mümkün olabileceğini görmüştür. Ona göre ordu içinde farklı etnik unsurların bir arada bulunması, kendi aralarında rekabet ortamı yaratacak ve bir nevi Sultan'ın gözüne girebilmek için daha çok çalışacaklardır (Göksu, 2008: 30-31). Bu görüşe göre devletin başarılı olabilmesi için öncelikle ordusunda, sadece kendi soyuna mensup askerleri barındırmaması gerektiği, aynı zamanda farklı soydan olan askerlere de ordu da yer verilmesi gerektiğinden söz edilmektedir. Dolayısıyla bu düşüncenin devlet içinde uygulanabilmesi için en uygun sistem “gulâm sistemi” olmuştur (Erdoğan, 2010: 41).

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Sultan Alparslan dönemi Selçuklu ordusunun neredeyse tamamının Türklerden müteşekkil olduğu bilinmektedir (Erdoğan, 2010: 63). Bu dönemde farklı etnik kökene mensup askerlerin daimî ordu içindeki varlıklarından bahsetmek her ne kadar güç olsa da bilinen şu ki, Selçuklu hassa ordusunu⁹ oluşturan askerler içinde farklı etnik kökene sahip askerlerin de yer alması gerektiği bilinmektedir (Koca, 2005: 92). Nitekim etnik kimlikleri hakkında bilgi sahibi olamasak bile Sultan Alparslan'ın, emrinde yaklaşık 15.000 hassa birliği bulunduğu ve Türklerin dışında farklı etnik unsurlarında yer aldığı kaynaklarda belirtilmiştir (Yenidoğan, 2021: 1421).

Diğer dönemlerde olduğu gibi Sultan Alparslan döneminde de savaş halinde gerekli görüldüğü takdirde Selçuklu Devleti'ne tabi olan farklı etnik kökene sahip devletler, tabilik şartları gereğince Selçuklu ordusuna katılmışlardır. Bu hususta İbnu'l-Cevzî'nin kaydettiğine göre, Sultan Tuğrul zamanında itaatlerini bildiren Mervanîler'in, sayıları yaklaşık 10.000 kişiyi bulan Kürt kökenli askerleri ile 1071 Malazgirt Savaşında Sultan Alparslan'ın ordusuna katılarak Bizans ordusuna karşı savaştıkları bilinmektedir (İbnu'l-Cevzî, 2011: 170; Turan, 2016: 178; Piyadeoğlu, 2018: 184). Bu noktada Seda Muratoğlu'nun, İbnu'l-Cevzî'den alıntılacağı kayıtlar Sultan Alparslan'ın ordusunda yer alan Kürt asıllı askerlerin varlığına işaret etmektedir: “Ey Sultan, biz senin memlûklerin, sen ne yaparsan biz de sana uyarız dediler ve biraz önce on bin Kürd Sultan'ın ordusuna katıldı” (Muratoğlu, 2023: 198).

Nitekim Arap asıllı Mirdâsîler de 1070 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin tabi olmayı kabul etmişlerdir (Merçil, 2020: 149-150). Bu sebeple tabiiyet şartları gereğince zaman zaman Selçuklu ordusuna yardımcı kuvvet olarak katıldıklarını söylemek mümkündür.

⁹ Hassa ordusu hakkında detaylı bilgi için bkz. (Koca, 2005: 89-95).

3.1.2. Sultan Alparslan Dönemi Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu

Babası Çağrı Bey'in sağlığında Horasan'ın bir kısmını idare etmeye başlayan Melik Alparslan, küçük yaşta olmasına rağmen emrindeki 20.000'i atlı ve 10.000¹⁰ yaya ile hem askerî hem de idarî anlamda büyük başarılarla imza atarak devlet içinde büyük bir itibar kazanmıştır (Kafesoğlu, 1989: 526; Koca. 2005: 96-97). Babası Çağrı Bey'in ölümünden sonra hanedan mensupları tarafından herhangi bir direnişle karşılaşmayan Melik Alparslan, ileride Selçuklu tahtının en güçlü vârislerinden biri haline gelmiştir (Kafesoğlu, 1989: 529-530). Nitekim 1063 yılında amcası Sultan Tuğrul'un vefatı ardından tahtı ele geçirmek üzere harekete geçtiğinde, çok sayıda hanedan mensubunun da tahtta hak iddia ederek merkezi otoriteye karşı geldiği ve isyan başlattığı bilinmektedir. Bunlar arasında Alparslan'ın en önemli rakibi Kutalmış olmuştur (Piyadeoğlu, 2018: 50, 54). Nitekim siyasi detaylarından daha önce bahsedildiği üzere bu dönemde gerçekleşen olaylar çerçevesinde, tarafların ordu sayıları üzerinden değerlendirmede bulunulmuştur.

Bilindiği üzere Kutalmış, daha Tuğrul Bey'in sağlığında çeşitli nedenlerle Dâmgân bölgesindeki Girdgûh Kalesine sığınmak suretiyle bir isyan hareketi başlatmış ve bu isyan Tuğrul Bey'in ölümüne kadar devam etmiş ancak Alparslan döneminde yeniden vuku bulmuştur. Nitekim isyanın başında Kutalmış'ın emrinde yaklaşık 10.000 kişilik askerî kuvveti bulunmaktadır (Bayındır, 2017: 179). Ancak Sultan Tuğrul'un ölümü (1063) sebebiyle Kutalmış, sığınmış olduğu kaleden inerek Hemedan ile Rey arasında yaşayan Türkmenlerin yanına gitmiştir. Askerî kuvvet açısından oldukça yetersiz olduğu görülen Kutalmış'ın buraya gitmesindeki en büyük amacın, babası Arslan Yabgu'nun Türkmenler üzerindeki etkisini kullanarak, mevcut yönetimden şikayetçi olanları kendi emri altında birleştirmek olduğu düşünülmektedir (Sümer, 2002: 481). Neticede Kutalmış, kısa zaman içerisinde amacına ulaşarak emrindeki asker sayısını 10.000 kişiden, yaklaşık 50.000 ila 90.000 kişiye kadar yükseltme imkanını yakalamıştır (Piyadeoğlu, 2018: 61). Ayrıca kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Selçuklu emîrlerinden bazıları da Kutalmış'a katılmıştır (İbnu'l-Cevzî, 2011: 127). Ancak onların kaç kişilik askerî kuvvetle Kutalmış'ın ordusuna katıldıkları konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır (Piyadeoğlu, 2018:

¹⁰ Cihan Piyadeoğlu, Melik Alparslan'ın emrindeki ordu sayısını 20.000 atlı ve 20.000 yaya olarak, Osman Turan ise 20.000 kişi olarak kaydetmiştir. Bkz. (Turan, 2016: 147; Piyadeoğlu, 2018: 50).

56). Bu durumda Alparslan ile Kutalmış'ın karşılıklı mücadelesi kaçınılmaz olmuştur. Kaynaklar bu sırada Horasan emirî Alparslan'ın ordusunun oldukça güçlü olduğundan bahsetmektedir (Ahmed b. Mahmud, 2018: 68-69; İnce, 2015: 117-118). Hatta İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre, Alparslan ile vezir Amîdülmülk ile arasında geçen konuşmasından da Alparslan'ın tahtta hak iddia eden hanedan üyeleri arasında en kalabalık kuvvete sahip kişi olduğu bizzat kendi sözleriyle doğrulanmaktadır; “Amcam öldüğü sırada, ben, 100 bin atıyla Nişabur'da, kardeşim Kavurt Bey, ordusuyla Fâris'te ve Kutalmış da 50 bin kişiyle...” (İbnü'l-Cevzî, 2011: 143). Böylece Alparslan'ın Damgan yakınlarındaki Milh civarında Kutalmış ile karşılaştığında (Turan, 201: 148) emrinde ne kadar asker bulunduğu da bilinmektedir. Ancak bilindiği üzere Alparslan'ın, amcası Sultan Tuğrul'un sağlığında yani henüz meliklik döneminde emrinde yaklaşık 30.000 askerî kuvveti bulunmaktadır (Koca, 2005: 96). Anlaşılan o ki bu süre zarfında Alparslan'ın ordusuna katılımlar olmuştur. Bu katılımların nereden olduğu konusunda kaynaklarda detaylı bilgiye rastlanılmasa da bilindiği üzere bu dönemde birçok farklı isyan girişimi olmuştur. Alparslan da henüz Kutalmış sorununu çözüme kavuşturmadan önce, isyan girişimlerinde bulunan Huttelân ve Saganıyân hâkimleri üzerine giderek onları bertaraf etmiş ve çok sayıda esir elde etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 2011: 128; Mevdûdî, 1971: 223; Piyadeoğlu, 2018: 58-59; Özgüdenli, 2013: 137-138). Bu esirlerden Alparslan'ın ordusuna katılımların olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgiye rastlamasak da ihtimaller arasında yer almaktadır. Bu süre zarfında Nizâmülmülk'ün de Alparslan'a büyük miktarda askerî destek sağladığı ve bu konuda Alparslan'a şu sözlerle teminata bulunduğu bilinmektedir: “Horasan'da senin için öyle güzel bir ordu hazırladım ki, bunlar sana yardım eder ve seni hiçbir zaman yalnız ve yardımsız bırakmazlar. Senin uğrunda hedeften şaşmayan oklar atarlar” (Piyadeoğlu, 2018: 62-63).

Nitekim bilindiği üzere her hanedan mensubunun ve komutanların emrinde de kendilerine ait askerî birlikleri bulunmaktadır. Rütbe ve derecelerine göre en az 500 ila 1000 kişi, en çok ise 5.000 ila 10.000 kişilik bir askerî kuvvete emretmişlerdir (Koca, 2005: 95, 102; İnce, 2015: 118). Bunlar arasında Savtegîn, Külsarığ, Sungurca ve Buldacı gibi önemli Selçuklu komutanları Alparslan'ın yanında yer alarak ona destek vermişlerdir (Turan, 2016: 148; Piyadeoğlu, 2018: 62). Askerî anlamda böylece güç kazanan Alparslan, başarılı bir şekilde Kutalmış isyanını bastırarak Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı olmuştur (Nisan 1064) (Kafesoğlu, 1989: 526-527). Mücadele sırasında Kutalmış'ın askerleri büyük kayıplar

verse de mücadelenin sonucunda kalan askerler Alparslan'a esir düşmüştür. Ayrıca Kutalmış'ın kardeşi Resul Tekin de esir alınanlar arasında bulunmaktadır (İbnü'l-Cevzî, 2011: 128).

Kaynaklar ışığında daha önce de belirtildiği üzere Sultan Tuğrul döneminin sonlarında mevcut Selçuklu ordusunun yaklaşık 120.000 kişilik askerî kuvvetten ibaret olduğu bilinmektedir (Köymen, 1976: 107; 1979: 355). O halde Alparslan, tahta geçtiği sırada, Sultan Tuğrul zamanında orduda mümkün olabilecek kayıplar da göz önünde bulundurulduğunda, hali hazırda kendisini bekleyen yaklaşık 100.000 kişilik askerî birliği devraldığı söylenebilir. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin kaydettiğine göre, Sultan Tuğrul öldüğünde Alparslan'ın emrinde Nişabur'dayken 100.000 atlı bulunmaktadır. Kaynaklarda detaylarına yer verilmese de İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği bu bilgiden 100.000 atlının sadece Alparslan'ın şahsına ait olduğu ve bu sayıya diğer hanedan üyelerinin kuvvetlerinin dahil edilmediği anlaşılabılır (İbnü'l-Cevzî, 2011: 143). Her ne kadar bunun tespitini yapmak oldukça zor olsa da kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda anlaşılan o ki, Alparslan tahta çıktığında Selçuklu ordusunun mevcut miktarının ortalama 150.000 kişinin üzerinde olabileceği düşünülmektedir.

Sultan Alparslan tahta geçtikten sonra devlet içinde düzeni büyük ölçüde sağlamış ve Malazgirt savaşına kadar olan süreç içerisinde başarılı birçok sefer düzenleyerek ordusunu güçlendirmiştir. Bilindiği üzere Şubat 1064 tarihinde Sultan Alparslan, "Rûm Seferi"ne çıkmıştır (el-Hüseyinî, 1999: 24-26; Kafesoğlu, 1989: 526-527). Alparslan'ın bu sefere çıkarken yanında ne kadar kişilik ordusu bulunduğu kaynaklarda yer almasa da bilinen şu ki, daha önceden Anadolu'nun fethi için görev almış çok sayıda Türkmen Beyi, Sultan Alparslan'ın yanında yer almıştır. Bunların başında Anadolu'ya daha önce seferler gerçekleştirmiş olan Emîr Tuğtekin gelmektedir. Kalabalık ordusu olduğu kaydedilen Tuğtekin'in yanı sıra kardeşi (Alparslan'ın) Yakutî ve diğer Türkmen beylerinin de Sultan Alparslan'ın ordusuna katıldığı bilinmektedir (Köymen, 1992: 14-15; Öngül, 2016: 39-40; Sevim, 2011: 46). Nitekim Sultan Alparslan'ın başlattığı bu geniş çaplı seferlerin en önemli neticesi, Ani şehrinin fethedilmesiyle alınmıştır (Ağustos 1064) (Köymen, 1998: 258; Özgüdenli, 2013: 142). Nitekim birçok kale ve şehirlerin de fethedilmesiyle ülke toprakları genişletilmiş ve böylece Ermenistan ve Gürcistan gibi iki önemli bölge Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Köymen, 1992: 14-15; Özgüdenli, 2013: 140-141). Turan, bu

seferlerin sonunda Sultan Alparslan'ın emrinde 100.000 kişilik ordusunun bulunduğunu ayrıca 50.000'den fazla da esir ele geçirdiğini kaydetmiştir (Turan, 2016: 156).

Nitekim 1065 yılından sonraki süreçte daha önce de bahsedildiği üzere hem Sultan Alparslan tarafından hem de diğer Selçuklu Beyleri tarafından seferlere devam edilmiş ve elde edilen başarılar neticesinde devletin sınırları büyük ölçüde genişletilmiştir. Ancak bu seferler gerçekleştirilirken başta Sultan Alparslan olmak üzere, diğer Selçuklu Beylerinin emrinde ne kadar sayıda asker olduğu kaynaklarda açıkça belirtilmediğinden dolayı bu süreçte Selçuklu ordusunun sayısal durumu hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Bu bağlamda 1065-1071 yılları aralığında ulaşabildiğimiz tek sayısal veri, Sultan Alparslan'ın 1065 yılında gerçekleştirdiği Mangışlak Seferi sırasında ortaya çıkmaktadır. Beraberinde 30.000 kişilik (Piyadeoğlu, 2018: 105) askerî birlik ile bu sefere çıktığı bilinen Sultan'ın yanında gayrimüslim Türkler ile Moğollar da yer almıştır (Kafesoğlu, 1989: 527). Hazar Denizi kıyısında yer alan Mangışlak'ta Kıpçak reisi ile mücadele ederek burada Kıpçakları itaat altına almıştır. Akabinde Aral gölünün kuzey ve doğusuna ilerleyerek burada bulunan göçebe Türk boylarını da kontrolü altına almıştır (Özgüdenli, 2013: 145). Böylece Sultan Alparslan, çıktığı bu doğu seferi sonucunda Hazar Denizi'nden Taşkent'e kadar olan toprakların büyük bir kısmı Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Kafesoğlu, 1989: 528).

Aral gölünün kuzey ve doğusunda fetihlerde bulunan Sultan Alparslan, bu sırada önde gelen emirlerini de Anadolu'ya akınlar düzenlemekle görevlendirmiştir. Başlarında Gümüş Tegin, Afşin, Ahmedşah, Sanduk gibi kumandanların bulunduğu Selçuklu akınları sayesinde Anadolu'ya tahrip edici saldırılar düzenlenmiştir (Turan, 2016: 160-162). Yine bilindiği üzere adı geçen Selçuklu komutanlarının her birinin emrinde de rütbe ve derecelerine göre yaklaşık 10.000 kişilik bir askerî kuvvet bulunmaktadır (Koca, 2005: 95, 102). Nitekim adı geçen Selçuklu Beyleri Anadolu'da birçok şehir ele geçirerek Bizans İmparatorluğu için büyük bir tehlike oluşturmaya başlamışlardır (Kafesoğlu, 1989: 528). 1070-1071 yıllarına gelindiğinde Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Selçuklu akınlarına son vermek için büyük bir orduyla harekete geçmiştir. Çeşitli etnik kökene mensup askerleri bir araya getirerek bu ana kadar ki en büyük ordusunu oluşturan Bizans İmparatorluğunun ordusunun miktarı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır (İbnü'l-Esir, 2019: 256; Mîrhând, 2018: 90; Köymen, 1998: 271; Turan, 2016: 177; Özgüdenli, 2013: 152-153). Buna göre Mîrhând, Bizans ordusunun mevcudunu 200.000 ila 600.000 arası gösterirken (Mîrhând, 2018: 90),

İbnü'l-Esir 200.000 (İbnü'l-Esir, 2019: 256), Aksarayî 50.000 (Aksarayî, 2000: 12), Râvendî 600.000 (Râvendî, 1999: 117), Ahmed b. Mahmud ise İbnü'l-Kalânî'si'nin, Târihu Dımaşk adlı eserine atıfta bulunarak 600.000 (Ahmed b. Mahmud, 2018: 112) kişiden ibaret olduğunu kaydetmiştir. Köymen ise Bizans ordusunun 100.000 kişi olduğu kanaatindedir (Köymen, 1998: 266). Nitekim kaynaklarda yer alan bilgilere göre Bizans ordusunun miktarı, Selçuklu ordusunun yaklaşık iki katı büyüklüğündedir (Özgüdenli, 2013: 153).

Müellifler Alparslan'ın emrindeki ordu sayısı hakkında da farklı rakamlar vermişlerdir. Buna göre İbnü'l-Esir 15.000 (İbnü'l-Esir, 2019: 256), Mirhând 10.000 (Mirhând, 2018: 92), Mevdûdî 15.000 (Mevdûdî, 1971: 239), İbnü'l-Cevzî 14.000 (İbnü'l-Cevzî, 2011: 169-170), Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî ise Sultanın yanında yaklaşık 12.000 kişilik ordusunun bulunduğunu kaydetmiştir (Kazvînî, 2015: 34-35). Osman Turan, Sultan Alparslan'ın 15.000 civarında bir orduyla savaşa girdiğini doğru bulmamaktadır. Ona göre, Sultan Alparslan Halep'ten ayrılıp Malazgirt'e gelene kadar ordusuna büyük oranda katılımların olduğunu ve savaşa, emrindeki yaklaşık 50.000 askerle girdiği kanaatindedir (Turan, 2016: 178-179). Köymen ise, 40.000'in üzerinde olduğunu kaydetmiştir (Köymen, 1998: 265).

Nitekim Sultan Alparslan böylesine önemli bir savaşa oldukça az bir kuvvet ile girmiş olsa da kaynaklarda yer alan bilgilerden anlaşılabileceği üzere bu dönemde Selçuklu Devleti'nin askerî kuvveti bundan ibaret değildir. Köymen'in kaydettiğine göre Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in doğu'ya doğru ilerlediği haberini alan Sultan Alparslan bu sırada Selçuklu Beylerinin yanında dağınık halde bulunan askerlerini bir araya getirmeye fırsat bulamamıştır (Ahmed b. Mahmud, 2018: 112; Köymen, 1967: 15). Turan ise bu konuda Ermeni bir yazarın ifadesini aynen nakletmiş ve bu durumda Köymen'in çıkarımı da desteklenmiştir "sultana ait diğer kuvvetlerin birleşmesi mümkün olmadığından" (Turan, 2016: 179).

Sultan Alparslan, Sav-tekîn, Afşîn, Gevherayîn, Sanduk, Samuk, Saltuk ve Aytekin gibi Anadolu'yu iyi tanıyan tecrübeli ve önemli kumandanların da destekleriyle Ağustos 1071 tarihinde Bizans ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. Kaynakların bildirdiğine göre savaş sırasında Türk menşeli çok sayıda asker Selçuklu ordusuna katılmıştır (Turan, 2016: 179). Ayrıca hem Malazgirt Savaşında hem de bundan önceki savaşlarda, Selçuklu hükümdarları sefer zamanı geldiğinde sefer güzergâhı üzerindeki bölgelerde bulunan kuvvetlerin Selçuklu

ordusuna katılmalarını sağlamışlardır. 1064 Gürcistan seferinde olduğu gibi 1071 Malazgirt Savaşında da Alparslan'ın emri üzerine sayıları kaynaklarda belirtilmese de birçok asker gönüllü olarak orduya katılmıştır (Koca, 2005: 116). Ayrıca Malazgirt Savaşı öncesinde ülkenin farklı noktalarında bulunan Artuk, Saltuk, Mengücek, Danişmend, Çavlı ve Çavuldur gibi emîrlerin, beraberlerindeki 15.000 süvari ve 5.000 tecrübeli piyadelerle Selçuklu ordusuna katıldıkları bilinmektedir (Reşîdü 'd-dîn Fazlullah, 2010: 115; Turan, 2016: 180).

Nitekim savaşlarda mühim olan, ordunun sayısal üstünlüğünden ziyade; tecrübesi, teçhizatı, stratejisi ve dayanıklılığı olduğu söylenebilir. Tarihte bunun en iyi örneğini 1071 Malazgirt Savaşı ile görmek mümkündür. Sultan Alparslan, yaklaşık 50.000 kişilik ordusuyla, sayıca en az iki katı üstün olan Bizans ordusunu mağlup ederek önemli bir başarı elde etmiş ayrıca İmparator başta olmak üzere çok sayıda esir ele geçirmiştir (Ağustos 1071) (Yenidoğan, 2021: 1420).

Sonuç olarak, Sultan Alparslan döneminde elde edilen başarılar neticesinde devletin toprakları genişleyerek büyük bir kudrete ulaşmıştır. Ülke topraklarının genişlemesine bağlı olarak yeni katılımlarla Selçuklu ordusu muazzam bir büyüme katetmiştir. Bu dönemde gerek Sultan'ın emrinde gerekse devlet erkânına bağlı diğer kişilerin emrinde dağılık halde bulunan ordunun sayısal tespitini yapmak her halükârda oldukça zordur. Fakat Ahmed b. Mahmud, genel bir değerlendirme de bulunarak Sultan Alparslan döneminde Selçuklu ordu sayısının 400.000 kişi civarında olduğunu kaydetmiştir (Ahmed, B. Mahmud, 2018: 112).

3.2. Sultan Melikşah Döneminde Selçuklular

Sultan Alparslan'ın ani vefatının ardından veliaht şehzade Melikşah, halife Kâim-Biemrillâh tarafından adına hutbe okutularak sultan ilan edilmiştir. Sultan Melikşah tahta oturduktan sonra yaptığı ilk icraat devlet erkânına ve ordu mensuplarına bahşiş vererek desteklerini almıştır (İbnü'l-Cevzî, 2011:187). Nizamülmülk, Melikşah döneminde de vezirlik görevine devam etmiş ve birçok yetkiyi bu dönemde elinde bulundurmuştur (Özgüdenli, 2013: 163). Melikşah'ın sultanlığının ilk yıllarında Selçuklu toprakları hem iç isyanlar hem de dışarıdan gelen saldırılara sahne olmuştur. İlk isyan Sultan'ın amcası Kavurt'un taht üzerinde hak iddia etmesinin ardından vukuu bulmuştur (Kazvinî, 2018: 348). Kavurt'un büyük bir ordu

ile başşehir Rey'e ilerlemesinin haberini alan Melikşah, ordusu ile amcasının üzerine yürümüştür. 1073 yılında karşı karşıya gelen iki ordu Melikşah'ın zaferi ile sonuçlanmış, amcası Kavurt'un kendi yayı ile boğdurulması sonucunda isyan bastırılmıştır. (İbnü'l-Cevzî, 2011: 188; Mîrhând, 2018: 115-116). Yaşanılan bu taht kavgasını fırsat bilen Karahanlılar ve Gazneliler, Selçuklu topraklarına girmiştir. Bu noktada Semerkant Hanı II. Nasr b. İbrahim Tamgaç, ilk olarak Tirmiz şehrini kuşatmış ve ardından ele geçirmiştir. II. Nasr buradan hareket ederek, Melik Ayaz'ın Güngân da bulunmasını fırsat bilmiş ve iktâsında bulunan Belh şehrini de ele geçirmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 103; Özgüdenli, 2013: 167). Bu esnada Gazneliler ise Alparslan'ın kardeşi Osman'ın iktâsında bulunan Toharistan'daki Çiğil Kent'i ele geçirmiş ve Osman'ı esir etmişlerdir. Sultan Melikşah bunun üzerine Gümüş Tegin komutasındaki Selçuklu kuvvetlerini Gazneliler'in üzerine göndermiştir. Hızlı bir orduya sahip olan Gazneliler bu haberi aldıktan sonra Osman'ı da esir alarak Gazne şehrine çekilmişlerdir (Müneccimbaşı, 2017: 83; Özgüdenli, 2013: 164; Yılmaz, 2021b: 168). Sultan Melikşah yaşanan bu gelişmelerin ardından Mâverâünnehir bölgesine sefere çıkmaya karar vermiştir. İlk olarak II. Nasr'ın ele geçirdiği Tirmiz şehri üzerine yürümüştür. Melikşah, Tirmiz'in geri alınması için Emir Savtegin'i görevlendirmiştir. Emir Savtegin maiyetindeki Selçuklu askerleri ile Karahanlılar'ı mağlup etmiş ve şehri kuşatmıştır. Kuşatılan Tirmiz şehri fazla mukavemet göstermeden Selçuklular'ın eline geçmiştir. Melikşah buradan hareket ederek Semerkant'a II. Nasr'ın üzerine bir sefer daha düzenlemiştir. II. Nasr, Selçuklu ordusunun Semerkant üzerine yürüdüğü haberini alınca yaptığı yanlışın farkına varmış ve Sultan Melikşah'ın huzuruna gelerek af dilemiştir. Melikşah, II. Nasr'ı affederek Karahanlı tahtında kalmasına izin vermiştir. Bu esnada Osman'ı esir alan Gazneliler, Melikşah'ın onların üzerine de sefere çıkacağından korktuğu için Osman'ı serbest bırakmışlardır. Doğu sınırlarını emniyet altına alan Melikşah başşehir Rey'e dönmüştür (Piyadeoğlu, 2021: 196-197).

Sultan Alparslan döneminde başlamış olan batı seferleri, Melikşah döneminde de devam etmiştir. Bu noktada Suriye seferlerinin büyük bir önem arz ettiğini söylemek doğru olacaktır. Sultan Alparslan döneminde Suriye seferi için görevlendirilen Atsız ve Şekli Beyler burada önemli başarılar elde etmiş ve Suriye'nin büyük bir kısmını ele geçirmiştir (Özgüdenli, 2013: 170). Fakat bölgede varlık gösteren iki Selçuklu komutanın anlaşamaması sonucu bir savaş meydana gelmiş ve Şekli Bey öldürülmüştür. Bu durumun ardından Atsız bölgenin tek hâkimi olmuştur. Buradan hareketle Atsız'ın Mısır'ı fethetmek

istememesi üzerine Fâtımîler mukavemet göstermiş ve Atsız büyük kayıplar vererek Dımaşk şehrine çekilmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 108). Bölgedeki Selçuklu varlığından rahatsız olan Fâtımîler, Atsız'ın üzerine giderek Dımaşk'ı kuşatmışlardır. Bu haberi alan Sultan Melikşah ise kardeşi Tutuş'u bölgeye yakın olması maksadıyla Gence şehrine göndermiştir (İbnü'l-Cevzi, 2011: 206). Bu esnada Atsız, Dımaşk şehrini savunsa da üstüne gelen daha büyük bir Fâtımî ordusunun olduğunu öğrenince Emir Tutuş'dan yardım istemiştir. Tutuş'un, Dımaşk'a geldiğini duyan Fâtımîler geri çekilmiş ve Atsız verdiği karardan pişman olmuştur. Dımaşk şehrine giren Tutuş bir bahane ile Atsız'ı öldürmüştü ve Suriye'de yarı müstakil bir idare kurmuştur (Mîrhând, 2018: 120; Urfalı Mateos, 2019: 169; Münecimbaş, 2017: 86). Emir Tutuş, Suriye bölgesinde hâkimiyetini kurduktan sonra toprakları genişletme gayreti içerisine girmiştir. Bu durum Ukaylî emiri Şerefüddeve Müslim'i ve Fatımîler'i rahatsız etmiş ve Tutuş'a karşı birlik olmuşlardır. Bahsi geçen iki kuvvetin Selçuklu hâkimiyetindeki Dımaşk'ı 1038 yılında kuşatmış fakat muvaffak olamamışlardır. Fatımîler'in izlediği bu politika Şii-Sünni çatışmasını tetiklemiş ve Harran halkı isyan etmiştir (Özgüdenli, 2013: 172). Bu isyanı Müslim, Diyarbakir Mervânî Emîri Mansur'un desteğiyle sert bir şekilde bastırmıştır. Bu noktada Selçuklu'ya bağlı olan Mervânîler'in ihaneti Sultan Melikşah'ı oldukça öfkelenlendirmiş ve Diyarbakir Seferi için hazırlıklara başlamıştır (İbnü'l Cevzi, 2011: 251-252). Melikşah Haziran 1083 tarihinde Artuk, Çubuk ve Dilmaçoğlu'nun başında olduğu büyük bir orduyu Diyarbakir bölgesine sevk etmiştir. Bunun üzerine Emir Mansur, Şerefüddeve Müslim'den yardım istemişse de bir gece Artuk Bey komutasındaki askerlerin yaptığı ani saldırı sonucunda orduları dağıtılmıştır. Bu durum Müslim'in beraberindeki az sayıda askeri ile Diyarbakir'e çekilmek zorunda kalmıştır. Yaşanılan bu gelişmeler sonucunda 1085 yılında ise Diyarbakir halkının var olan yönetime isyan etmesinin ardından bölge Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Melikşah bu bölgeyi Çubuk Bey'e vermiş ve burada on beş yıl sürecek olan bir Türkmen beyliği kurulmuştur (İbnü'l Esîr, 2019: 306-307).

Yaşanılan bu gelişmelerin ardından Melikşah, Şereffüddeve Müslim'in Selçuklular aleyhine yaptığı siyasi hamlelerden dolayı Musul'daki Ukâyîliler üzerine sefer düzenlemiştir. Sultan Melikşah bu sefer için Amîdüddeve ve Bağdat şahnesi Kâsımüddeve Aksungur'u görevlendirmiştir. Musul şehri hızlı bir şekilde Selçuklular'a teslim olmuş ve bu sırada Melikşah, İsfahan'dan Musul'a gelmiştir. Sultanın huzuruna çıkan Müslim birçok hediye takdim etmiş ve ondan af dilemiştir (Özgüdenli, 2013: 174). Bu esnada Melikşah'a gelen bir haber ile kardeşi Tekiş'in Horasan'da isyan ettiğini öğrenmiş ve hızlı bir şekilde Horasan'a

hareket etmiştir (İbnü'l Cevzi, 2011: 261). Merv ve Nişabur gibi büyük şehirleri ele geçirmek isteyen Tekiş, Serahs şehrini kuşatmıştır. Bunun üzerine Sultan Melikşah beraberindeki komutanlarla Horasan bölgesine geldiğini duyan Tekiş, Serahs şehrinin kuşatmasını kaldırıp Tirmiz'e çekilmiştir. Bu haberi alan Melikşah, Tirmiz'i kuşatmış, kardeşi Tekiş'i mağlup etmiş ve gözlerine mil çekilmek suretiyle cezalandırmıştır (İbnü'l Esîr, 2019: 311-312).

Sultan Melikşah döneminin bir diğer olayı ise Kafkasya'daki Selçuklu topraklarının saldırı altında olması idi. Özellikle Gürcü Kralı Bagrat'ın ölümünden sonra yerine geçen II. Giorgi döneminde başlayan bu saldırılar (1076-1086) yaklaşık on yıl sürmüştür. Melikşah, Kafkasya'da çıkan bu karışıklığı bitirmek üzere bölgeye intikal etmiş ve buradaki birçok kaleyi kendine bağladıktan sonra bölgeyi Emir Savtegin'e ikta etmiştir (Özgüdenli, 2013: 176-177). Ancak bu durum fazla sürmemiş ve II. Giorgi ile Savtegin arasında meydana gelen savaşlar neticesinde Savtegin mağlup olmuştur. Çıkan bu karışıklıktan faydalanan Bizans, Oltu, Erzurum ve Kars'ı ele geçirerek burada Gürcü Krallığına bağlı bir düklük kurmuştur. Bu gelişmelerin ardından Sultan Melikşah, Emir Ahmed'i bu bölgeye sevk ederek kaybedilen Erzurum ve Kars çevresini tekrardan Selçuklu toprağına katmıştır. Bu noktada II. Giorgi çözümü Melikşah'ın huzuruna giderek af dilemekte bulmuştur. Melikşah, II. Giorgi'yi affetmiş ve sahip olduğu toprakları geri vermiş ve Kafkasya bölgesini tekrardan kendine bağlamıştır (Sevim ve Merçil, 2014: 119).

Selçuklular'ın batı hudutlarında çıkan karışıklıklar bahsi geçen durumlarla sınırlı kalmamıştır. Türkiye Selçuklu Hükümdarı Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın hâkimiyet sahasını genişletme düşüncesi Suriye seferinin gerçekleşmesine sebebiyet vermiştir. Süleymanşah'ın Antakya'yı fethetmesi ve sonrasında Büyük Selçuklu toprağı olan Halep'i kuşatması sonucunda Tutuş ile büyük bir mücadele içerisine girmiştir. İki ordunun Haziran 1086 tarihinde karşı karşıya gelmesi sonucunda yapılan savaşta Tutuş galip gelmiş ve Süleymanşah vefat etmiştir. (Urfalı Mateos, 2019: 161-164,168-169). Bu haberi alan Sultan Melikşah, Süleymanşah'ın ölümüne üzölmüş ve Tutuş'a öfkelenmiştir. Beraberindeki Porsuk, Bozan ve Aksungur'un da içinde bulunduğu komutanlarla Halep üzerine gitmiştir. Bu haberi alan Tutuş ise Sultan Melikşah'a bağlılığını göstermek için Halep'ten ayrılıp Dimaşk'a çekilmiştir. Sultan Melikşah, Halep ve çevresindeki güvenliği tesis ettikten sonra burayı Aksungur'a bırakmıştır. (Abû'l-Farac, 1945: I, 334). Buradan hareket ederek Antakya üzerine giden Melikşah şehri direniş görmeden teslim almıştır. Sultan Melikşah

geri dönüş yolunda Halife Muktedî-Biemrillâh'ın davetiyle Bağdat'a gitmiş ve burada Halife tarafından "Doğu ve Batı'nın Hükümdarı" ilan edilmiştir. Bağdat'tan ayrılan Sultan Melikşah, başşehir İsfahan'a geçmiş (İbnü'l-Cevzî, 2011: 279-280). Ve Türkistan'dan gelen bir haber ile Karahanlı Hükümdarı Ahmed'in halka zulmettiği haberini almıştır. Bu durumun ardından Horasan'da büyük bir ordu toplayan Melikşah, Karahanlılar'ın topraklarına girmiştir (1089) (Özgüdenli, 2013: 179-180). Önce Buhara sonra ise Semerkant'ı ele geçiren Melikşah, Karahanlı Ahmed'i yakalatarak İsfahan'a göndermiş ve Türkistan seferine devam etmiştir. Doğu Karahanlılar üzerine yürüyen Melikşah büyük bir direniş görmeden şehirleri teslim almış ve bütün Karahanlı topraklarını ele geçirmiştir. Türkistan seferinin ardından ikinci kez Bağdat'a giden Sultan Melikşah, ona bağlı olan emirleri ve beylerini huzuruna çağırarak ve durum değerlendirmesi yapmıştır. Melikşah'ın bir sonraki hamlesi Fatımiler'in hüküm sürdüğü Orta ve Güney Arabistan'ın Selçuklulara bağlanması meselesidir (Özgüdenli, 2013: 182). Suriye kıyıları ve Mısır'ın fethi için kardeşi Tutuş'u, Hicaz ve Yemen'in fethi içinde Emir Törşik'i görevlendirmiştir. Tutuş'un liderliğinde Hims ve Efâmiye ele geçirilmiştir. Bunun ardından Trablusşam'ı kuşatan Tutuş burada başarısız olmuş ve geri çekilmiştir. Diğer bir koldan Emir Törşik'in Hicaz'a girmiş buradan hareketle Aden'e ulaşmıştır. Fakat Emir Törşik burada yakalandığı çiçek hastalığından dolayı vefat etmiş ve Melikşah buranın fethi için Emir Yarınkuş'u görevlendirmiştir. Emir Yarınkuş, Yemen'i ele geçirmiş ve bütün bölge Selçuklu toprağı haline gelmiştir (İbnü'l-Esîr, 2019: 358-359).

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah devrinde kazanılan zaferler ve Nizamülmülk'ün izlediği doğru politikalar sonucunda Selçuklu Devlet'i büyük bir güç ve ihtişam kazanmıştır. Otuz yıl boyunca vezirlik görevinde olan Nizamülmülk, (Özgüdenli, 2013: 187). Yaşlanmış ve devlet erkânı tarafından vezirlikten el çektirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Sultan Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un Nizamülmülk'ü kötülemesi ve bazı ithamlarda bulunması sebebiyle Sultan Melikşah bu durumu tetkik etmeye başlamıştır (Sevim ve Merçil, 2014; 163). Nizamülmülk'e yöneltlen en ciddi suçlama, elinde bulunan gücü yakınlarına çıkar sağlamak için kullandığıdır. Nitekim bu suçlamanın haklı yanları olduğu aşikârdır. Nizamülmülk, çocukları, torunları ve etrafındaki birçok kişiyi Selçuklu Devleti içerisinde önemli mevkilere getirmiştir. Sultan Melikşah'ın bu durumu Nizamülmülk'e bildiren bir mektup göndermesi ve Nizamülmülk'ün buna sert bir şekilde cevap vermesi (Kazvinî, 2018; 352) sonucunda Sultan Melikşah başşehir İsfahan'dan Bağdat'a hareket

etmiştir. Melikşah'ın ardından Nizamülmülk'te Bağdat'a hareket etmiş ve (14 Ekim 1092) otağında bir Bâtînî fedaisi tarafından Nihâvend yakınlarında öldürülmüştür. Melikşah'ın emri ile öldürüldüğünü düşünen Nizamülmülk taraftarları devlet içerisinde büyük karışıklıklar çıkarmıştır. Yaşanılan bu olayların ardından Melikşah, Bağdat'a gitmiş ve Nizamülmülk'ün ölümünden 30-35 gün¹¹ sonra şüpheli bir şekilde ölmüştür (Kasım 1092) (Mîrhând, 2018: 128; Ahmed b. Mahmud, 2018: 180; el-Hüseyînî, 1999: 45-46).

3.2.1. Sultan Melikşah Dönemi Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu

Devletin en geniş sınırlara ulaştığı Sultan Melikşah döneminde başta yaşam sürdükleri coğrafyanın etnik yapısı ve ayrıca yapılan savaşlar sonucunda esir alma, hediye edilme gibi birçok usul sayesinde, çeşitli milletlerden meydana gelen askerlerin sayısını kesin rakamlarla ifade etmek mümkün olmasa da bu dönemde oldukça artmıştır. Daha önce de bahsedildiği üzere elde edilen bu askerler gulâm sistemi sayesinde belirli bir eğitime tâbi tutularak eğilmiş ve ardından ordunun çeşitli birimlerine dâhil olmaları sağlanmıştır (Köymen, 1998: 162; Altın, 2019: 26).

Sultan Alparslan döneminde olduğu gibi bu dönemde de Türkler ordu içinde tüm etnik unsurlar arasında ön planda olmuşlardır. Türklerin dışında orduda nüfuz sahibi olan diğer etnik unsurun ise Araplar olduğu görülmüştür. Araplar bu dönemde gerek sultanın ordusunda gerekse diğer devlet erkânına mensup kişiler ve kumandanların ordusunda oldukça etkin rol oynayarak çeşitli askerî mücadelelerde yer almışlardır. Sultan Melikşah dönemi Selçuklu ordusunda Arapların yer aldığı bazı mücadelelere değinmek gerekirse, kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Sultan Melikşah'ın 1073 yılında meydana gelen Kavurt isyanını bastırmak için bir araya getirdiği ordusunda, Selçuklu vassalı olan Arap emîrleri vasallık statüleri gereğince Baha'üd-devle Ebu Kâmil Mansur'un kuvvetleri ile Tarrad b. Muhammed'iz-Zeynebi'nin kuvvetleri Sultan Melikşah'ın ordusunda yer almışlardır (Mîrhând, 2018: 116; Müneccimbaşı, 2017: 84; Köymen, 1998: 69). Ayrıca Atsız'ın komutasında gerçekleşen 1077 Kahire Seferi sırasında da civar çevrelerde yer alan birçok Arap kabilesinin Selçuklu ordusu içinde yer aldığını kaynaklar aracılığıyla söylemek

¹¹ Mîrhând, Vezir Nizamülmülk'ün ölümü ile Sultan Melikşah'ın ölümü arasında on sekiz gün olduğunu kaydetmiştir (Mîrhând, 2018: 129).

mümkündür (Günler, 2017: 209). Nitekim 1084 yılında Sultan Melikşah'ın emriyle Fahrüddeve b. Cehîr ile Müslim b. Kureyş arasında Diyarbekir önlerinde meydana gelen savaşta Sultan Melikşah, Artuk Bey'e içinde Arap askerlerinin de bulunduğu ordusuyla Fahrüddeve b. Cehîr'e yardıma gitmesini emretmiştir. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Selçuklu ordusu içinde Arap varlığı aşikârdır (Turan, 2016: 202-203; Kafesoğlu, 1973: 38-39; Özaydın, 2004: 55-57; Yenidoğan, 2021: 188; Altın, 2019: 89). Ayrıca Köymen, Arap kökenli olduğu bilinen Mezyedoğulları hanedanı hükümdarı Dübeyş ile yine Arap kökenli olan Ukayoğulları Devleti hükümdarı Kureyş'in de devlet bünyesinde bulunan askerleriyle birlikte tâbiyet şartları gereğince Melikşah ile Kavurt arasında vukuu bulan mücadelelerde Selçuklu ordusunda yer aldıklarını kaydetmiştir (Köymen, 1998: 152-153).

Arapların haricinde Kürtler de önceki hükümdarlar döneminde olduğu gibi Sultan Melikşah dönemi Selçuklu ordusu içinde etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Sultan Melikşah döneminde Kürtlerin adını ilk olarak 1073 yılında gerçekleşen Kavurt isyanını bastırmakla görevlendirdiği ordusunda görevbilmek mümkündür (Mîrhând, 2018: 116; Müneccimbaşı, 2017: 84; Köymen, 1998: 69; Altın, 2019: 89).

Sultan Melikşah dönemi Selçuklu ordusunu etnik açıdan diğer hükümdarların döneminden farklı kılan bu dönem de ordu içindeki Ermeni asıllı askerlerin varlığı olmuştur. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Sultan Melikşah'ın ordusunda 1081 yılında 7.000 kişilik Ermeni askerinin varlığı bilinmektedir. Ancak Sultan Melikşah, ordu teftişi sırasında muhtelif sebeplerle bu askerleri ordudan ihraç etmiştir (Bündârî, 1999: 70; el-Hüseynî, 1999: 43; Turan, 2016: 204; Göksu, 2010: 43; Piyadeoğlu, 2012: 61).

Sultan Melikşah dönemi ordusunda yukarıda ismi geçen milletlerin dışında sayısı belli olmamakla birlikte İranlı, Deylemli, Kûhistanlı, Şabânkâre ve Taberistanlı gibi çeşitli etnik unsurlar da Selçuklu ordusu içinde yer almışlardır (Kafesoğlu, 1973: 147-148). Bahsedilen tüm etnik unsurlar diğer Selçuklu hükümdarlarının zamanında olduğu gibi bu dönemde de hiçbir zaman ordu içinde Türkler kadar nüfuz sahibi olamamışlardır. Ancak Nizamülmülk'ün de daha önce bu konuya dikkat çektiği gibi farklı savaş teknikleriyle her zaman Selçuklu mücadelelerinde etkili rol oynamışlardır.

Nitekim Sultan Melikşah dönemi Selçuklu ordusunu, önceki hükümdarların ordusundan ayıran diğer bir önemli husus ise özellikle devletin kuruluş döneminde Selçuklu ordusu içinde önemli bir yer teşkil eden Türkmenler, Sultan Alparslan döneminden başlamak üzere, ordu içindeki etkinlikleri yavaş yavaş azaltılmış ve Sultan Melikşah dönemine gelindiğinde neredeyse tamamına yakını ordudan tasviye edilmiştir (Günler, 2017: 95).

3.2.2. Sultan Melikşah Dönemi Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu

Sultan Melikşah'ın emrindeki ordusu sayısı hakkındaki ilk bilgileri, meliklik dönemine dair bilgi veren kaynaklar aracılığıyla öğrenmekteyiz. Buna göre Melikşah'ın meliklik zamanlarında emrinde her an harekete hazır olan yaklaşık 15.000 kişilik süvari birliği bulunduğu bilinmektedir (Kafesoğlu, 1973: 7; Sevim, 2005: 517). Kaynaklar Melikşah'ın Kasım 1072 yılında sultan ilân edildiğinde emrinde çok sayıda asker bulunduğunu kaydetmişlerdir (Kafesoğlu, 1973: 13; Özaydın, 2004: 54). Bu noktada konumuzun ehemmiyeti açısından Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı öncesinde askerlerine yaptığı konuşma oldukça önem arz etmektedir. Buna göre; “Şehit düşersem...geride kalanlar da oğlum Melikşâh'a tâbi olsun.” demiştir (Koca, 2005: 72). Nitekim askerler Sultan Alparslan'ın bu sözlerine riayet etmiş olacaktır ki, Melikşah tahta çıktığında askerlerin hiçbir mukavemeti ile karşılaşmadığı bilinmektedir.

Devletin zirve noktasını teşkil eden Sultan Melikşah döneminde, Horasan, Mâverâünnehir, Kâşgar, Balâsâgun, Hârizm, Nîmrûz, Irak, Irakeyn, Fars, Kirmân, Taberistân, Azerbaycan, Arrân, Ermenistan, Antakya ve Kudüs'e kadar devletin sınırları genişlemiştir (Yenidoğan, 2021: 1422). Bu genişlemenin önemli bir neticesi olarak Selçuklu askerî gücünde büyük bir artış söz konusu olmuştur. Nitekim kaynakların aktardığına göre, Selçuklu ordusu Sultan Melikşah döneminde muazzam bir sayıya ulaşarak tarihinin en parlak zamanlarını yaşamıştır (Kafesoğlu, 1973: 147).

Siyasi detaylarından daha önce de bahsedildiği üzere bilinen şu ki, geçmiş dönemlerde olduğu gibi Sultan Melikşah döneminde de gerek iç gerekse dış siyasette birçok mücadele içerisine girilmiştir. Bu mücadelelere kimi zaman bizzat Sultan Melikşah'ın kendisi katılmış, kimi zaman ise güvendiği kumandanlarını görevlendirmiştir. Kumandanların başarısız oldukları durumlarda ise neticeye ulaşabilmek adına Melikşah bu defa ordunun

başına geçip kendisi mücadelelere devam etmiştir. Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur gibi kumandanlar özellikle Sultan Melikşah döneminde önemli başarılar elde ettikleri için adlarından önemle bahsedilmektedir (Koca, 2005: 104; Sevim, 2011: VII).

Sultan Melikşah'ın saltanatı boyunca şahsi olarak emrinde sayıları hiç eksilmemek üzere daimî ordusu bulunmaktadır. Sultanın emrindeki bu ordular yalnızca savaşlarda görev almak üzere vazifelendirilmişler ve bunun dışında herhangi bir işle meşgul olmaları engellenmiştir (Altın, 2019: 92). Kaynaklarda bu ordunun sayısal durumu hakkında birbirine yakın olan çeşitli görüşlerin yer aldığı görülmektedir. Mîrhând ve Kazvî'nin kaydına göre, bu ordunun miktarı 47.000 atlıdan meydana gelmektedir (Mîrhând, 2018: 130; Kazvî, 2015: 50). Reşîdü'd-dîn Fazlullah ise 50.000 atlı olarak gösterirken (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 131), er-Râvendî ordunun miktarının 45.000 atlıdan oluştuğunu kaydetmiştir (Râvendî, 1999: 128; Koca, 2005: 90). Son olarak Turan ordunun kölelerden ve çeşitli kavimlerden meydana geldiğini belirterek 45.000 atlıdan ibaret olduğunu belirtirken Erkan Göksu ise 46.000 olarak vermiştir (Turan, 2016: 214; Göksu, 2008: 22).

Nitekim diğer sultanların zamanında olduğu gibi Sultan Melikşah zamanında da askerler sadece sultanın şahsî ordusu altında toplanmamıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu dönemde devlet erkânına mensup olup, emrinde en çok askeri bulunduran devlet adamı Nizâmülmülk olmuştur. Onun şahsına ait yaklaşık 20.000 kişiden ibaret olan askerinin bulunduğu kaydedilmiştir (el-Hüseynî, 1999: 46; Koca, 2005: 99; Öngül, 2016: 129). Turan'ın aktardığına göre Nizâmülmülk'ün askerî kudreti bununla sınırlı kalmamıştır. Devletin her yerinde dağınık halde bulunan çok sayıda askerinin olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca oğullarının emrinde de kalabalık savaşçı unsurların varlığı bilinmektedir (Râvendî, 1999: 129; Kafesoğlu, 1973: 151-152; Turan, 2016: 215; Özgüdenli, 2013: 187).

Nitekim kaynaklar aracılığıyla devlet içinde önemli bir nüfuza sahip olduğunu bildiğimiz Terken Hatun'un da emrinde yaklaşık 12.000 kişilik atlı birliği bulunmaktadır. Kalabalık ordusu sayesinde çoğu zaman devlet işlerinde mühim roller de yer alarak, tarihî kayıtlarda adından önemle söz ettirmeyi başarmıştır (Râvendî, 1999: 130; Turan, 2016: 215; Bezer, 2011: 510). Sultan Melikşah döneminde adı geçen bazı kumandanlar başta olmak üzere daha birçok kumandan gerek sultanın yanında gerekse sultandan aldıkları emir ve izinle, yanlarında çok sayıda askerle seferlere katılmışlardır (Özgüdenli, 2013: 163-186).

Kaynaklar bu dönemde kumandanların emrinde şahsî olarak ne kadar sayıda asker olduğundan veya seferlerde ne kadar miktarda bir ordunun başında bulundukları konusunda üstü kapalı ifadelerle bahsetmişlerdir. Bu noktada Atsız'ın 1076-1077 yıllarındaki Kahire Seferi (Sevim, 2011: 41) sırasında emrindeki asker sayısı genel bir varsayımda bulunabilmek açısından önemlidir. Kaynaklarda Atsız'ın sefere çıkmadan önce içinde kadın ve çocuklarında olduğu 20.000 kişilik bir ordusu bulunduğu kaydedilmiştir (Koca, 2007: 19; Kafesoğlu, 1973: 22). Askerlerin tamamının evli ve çocuklarının olmadığı düşünüldüğünde savaşa katılan kadın ve çocuk sayısının tahminen 5.000 kişi civarında olduğu düşünülebilir. Geriye kalan 15.000 kişinin tamamının ise savaşçı unsurlardan oluştuğu tahmin etmek mümkündür. Nitekim daha önceden de bahsedildiği üzere Selçuklu emir ve kumandanlarının her birinin emrinde yaklaşık 10.000 kişilik askerî kuvvet bulunmaktadır (Koca, 2005: 95, 102; İnce, 2015: 118). Bu durumda Atsız'ın Kahire Seferi sırasında emrinde yaklaşık olarak 15.000 askerin varlığı olağan gözükmemekte ve diğer kumandan ve emîrlerin emri altındaki ordu miktarı hakkında fikir vermektedir.

Nitekim Sultan Melikşah döneminin sonlarında Selçuklu ordusunun sayısı 400.000'e kişiye ulaşarak Büyük Selçuklu Devleti tarihinde en yüksek rakama ulaşmıştır. Kafesoğlu, Türkmen unsurlarla yardımcı kuvvetlerin askerleri de eklendiğinde bu rakamın çok daha yüksek bir rakama ulaşacağını kaydetmiştir (Turan, 2016: 211-214; Kafesoğlu, 1973: 154). Ordunun muazzam bir rakama eriştiği bu dönemde devlet erkanından bazı kişiler, ülke içinde ve dışındaki bütün olası tehlikelerin bertaraf edildiğini ve 400.000 kişilik ordunun, 70.000 kişiye indirilerek sayının azaltılması gerektiği hakkındaki fikirlerini Nizâmülmük'e bildirmişlerdir. Ancak böyle bir fikrin devletin istikbali açısından sorun yaratacağını söyleyen Nizâmülmülk, ordu miktarının azaltılması yerine daha da çoğaltılarak 700.000 kişiye kadar çıkartılmasını bildirmiştir (Turan, 2016: 211-214) Neticede, Sultan Melikşah döneminde ordu sayısının 400.000 kişiye ulaştığı (Göksu, 2008: 91-92), Nizâmülmülk ile devlet erkanına mensup diğer kişiler arasında geçen bu konuşmadan da anlaşılmıştır. Ancak burada dikkate çarpan bir hususa değinmek gerekir. Daha önce de bahsedildiği üzere biliniyor ki, bazı müellifler Sultan Alparslan öldüğünde ordusunun takriben 400.000 kişiden oluştuğunu kaydetmişlerdir (Ahmed, B. Mahmud, 2018: 112). Fakat kaynakların verdiği bilgilere göre Selçuklu ordusunun sayısı en yüksek rakama Sultan Melikşah devrinde ulaşmıştır (Turan, 2016: 211-214; Koca, 2005: 90, 92; İnce, 2015: 308). Bu bilgiler doğrultusunda bir değerlendirme yapıldığında Sultan Alparslan devrinde ordunun

miktarı 400.000'den daha az olduğu düşünölmektedir. Nitekim kaynaklar 1072 yılının sonlarında Mâverâünnehir bölgesine sefere çıkan Alparslan'ın yanında 200.000 kişilik ordusunun olduğu bildirmişlerdir (Hunkan, 2015: 303). Bu durumda Sultan Alparslan dönemindeki ordu sayısının 200.000 ila 400.000 arasında olduğu düşünölebilir.

4. SULTAN SENCER DÖNEMİNİN SONLARINA KADAR SELÇUKLU ORDUSUNUN ETNİK KÖKENİ VE SAYISAL DURUMU

Bu bölümde, Fetret Devri'nden başlayarak Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşüne kadar geçen süreçte Selçuklu ordusunun etnik ve sayısal durumu değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme yapılırken, özellikle Fetret Devri'nde yaşanan otorite boşluğu ve taht mücadelelerinin Selçuklu ordusunun etnik ve sayısal durumuna etkileri üzerinde durulmuştur. Ayrıca, bu süreç boyunca meydana gelen siyasi ve askerî gelişmelerin ordunun etnik ve sayısal durumunu nasıl etkilediği detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

4.1. Fetret Devrinde Selçuklular

Sultan Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ün 1092 yılında vefat etmesi, Selçuklu Devleti içerisinde karışıklığa sebebiyet vermiştir. Yaşanan karışıklıklardan dolayı devletin iç ve dış politikası aksamış ve merkezî otoritesi bir hayli sarsılmıştır (Mîrhând, 2018: 154-155; Özgüdenli, 2013: 193). Sultan Melikşah ölmeden önce oğlu Berkjaruk'u, veliaht tayin etmiş ve adına hutbeler okutmuştur. Fakat yeni vezir Ebü'l- Ganâim, Sultan Melikşah'ın ölümünün hemen ardından Terken Hatun'un oğlu Mahmud'un, veliaht olmasını sağlamıştır (Müneccimbaşı, 2013: 102-103; Ahmed b. Mahmud, 2018: 181-182; Sevim ve Merçil, 2014: 173). Buradan hareketle Terken Hatun oğlu Mahmud'la birlikte Berkjaruk'un bulunduğu İsfahan'a doğru harekete geçmiş, Berkjaruk ise bu haberi alır almaz şehri terk ederek Sâve taraflarına çekilmiştir (Râvendî, 1999: 137-140; Özaydın, 2021: 38). Burada Nizâmülmülk taraftarlarından destek alan Berkjaruk, Rey şehrine yürümüştür. Bu haberi alan Terken Hatun, vezir Ebü'l-Ganâim'in de içinde bulunduğu büyük bir orduyu Berkjaruk'un üstüne göndermiştir. İki ordu Burûcird yakınlarında karşı karşıya gelmiş ve savaş Berkjaruk'un üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Büyük güç kaybeden Terken Hatun, Berkjaruk'a sulh talebinde bulunarak İsfahan'da kalmasına izin verilmiştir (Özaydın, 2021: 39-40). Fakat bu noktadan sonra Terken Hatun iktidar sevdasından dolayı Suriye Selçuklu Hükümdarı Tutuş'a bir mektup göndererek evlenmek istediğini belirtmiş (Urfalı Mateos, 2019: 183) zaten taht iddiası olan Tutuş bu teklifi kabul ederek Aksungur, Bozan ve Yağısıyan gibi emirler ile birlikte İsfahan'a doğru hareket etmiştir. Fakat Terken Hatun'un beklenmedik vefat haberini alan Tutuş, İsfahan'a ilerlemeye devam etmiştir. Bu

sırada Rey’de bulunan Berkyaruk ise bu duruma engel olmak amacı ile amcası Tutuş ile mücadeleye girişmiş ve Tutuş’un emrindeki Aksungur ve Bozan’a mektuplar göndererek babası Sultan Melikşah’a bağlılıklarını hatırlatmıştır. Rey şehrinde karşı karşıya gelen Tutuş ve Berkyaruk savaşa başladığı esnada Emir Bozan ve Aksungur taraf değiştirerek Tutuş’un ağır bir mağlubiyet almasını sağlamıştır. Kaybedilen savaşın ardından Aralık 1093 tarihinde Tutuş Suriye’ye geri dönmüş, Berkyaruk ise halife tarafından sultan ilan edilmiştir (Müneccimbaşı, 2017: 106; Ahmed b. Mahmud, 2018: 182-183; Özgüdenli, 2013: 199).

Berkyaruk’un Selçuklu tahtına oturmasının ardından 1095 yılında amcası Tutuş bir kez daha isyan etmiş ve yaşanan ikinci savaşta Berkyaruk tekrardan galip gelmiştir. Tutuş, yaşanan bu savaşın ardından, Sungurca isimli bir komutan tarafından öldürülmüştür. Bu esnada yaşanan iç karışıklıkları fırsat bilen Sultan Alparslan’ın oğlu Arslan Argun ise neredeyse Horasan bölgesinin tamamını ele geçirmiştir. Bu durumu öğrenen Berkyaruk amcası Böri Bars’ı, Arslan Argun üzerine gönderse de bir sonuç alamamış ve Böri Bars yay kirişi ile boğularak öldürülmüştür. Arslan Argun’un Horasan’daki hâkimiyetini güçlendirmesi, Berkyaruk’u yeni bir sefer hazırlığına zorlamıştır. Berkyaruk, bu sefer kardeşi Melik Sencer’i Horasan’a göndermiştir. Horasana hareket eden Sencer oraya varmadan Arslan Argun’un bir gulamı tarafından öldürüldüğü duymuş (İbnü’l-Esîr, 2019: 402-403-404) ve Horasan bölgesindeki birçok şehir direnmeden Sultan Berkyaruk’a bağlanmıştır. Sultan Berkyaruk ise kardeşi Sencer’in ona bağlılığından dolayı Horasan bölgesini ona bırakmıştır. Yaşanan bu gelişmelerin ardından Sultan Berkyaruk iktidarını kesin bir şekilde kabul ettirmiştir (Müneccimbaşı, 2017: 108-109).

Sultan Berkyaruk’un iktidarı dönemindeki en önemli olaylardan biri ise birinci Haçlı ordusunun Selçuklu toprakları içerisine zuhur etmesidir. 1097 yılında İstanbul’dan hareket ederek Güney Anadolu bölgesine giren Haçlılar, burada Selçuklu’ya bağlı birçok kaleyi ele geçirmiştir (Özgüdenli, 2013: 207). Berkyaruk’a bağlı birçok emir burada Haçlı ordularına karşı koymaya çalışmış fakat önemli bir sonuç elde edilememiştir. Haçlılar ele geçirdiği kaleleri savunmuş ve yapılan birçok savaşta galip gelmişlerdir. Bu durum neticesinde Haçlılar ele geçirdiği Güney Anadolu Bölgesine hâkim olmuş ve kutsal topraklar olarak bilinen Kudüs’ün yolu açılmıştır. Sultan Berkyaruk döneminde gerçekleşen bu durumlar Selçuklu Devleti içerisinde huzursuzluk yaratmış ve Haçlılar ile mücadele içerisinde olan

Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar 1099 yılında isyan etmiştir (Özaydın, 2021; 76-77-78).

Sultan Melikşah'ın ikinci oğlu olan Muhammed Tapar, Gence Meliki iken Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk tarafından aldığı destek ile abisi Sultan Berkyaruk'a isyan etmiştir. Buradan hareketle ilk olarak Muhammed Tapar, Arrân şehrini sonra ise Rey şehrini herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirmiştir. Öyle ki Muhammed Tapar'ın gücünden çekinen İsfahan ileri gelenleri Berkyaruk'un şehre girmesini engellemiş ve çaresiz kalan Sultan Berkyaruk, Hûzistan'a çekilmiştir. Muhammed Tapar bu süreçte oldukça güçlenmiş ve halife tarafından Bağdat'ta adına hutbeler okutulmuştur (İbnü'l-Esîr, 2019: 426-427). Berkyaruk ise Hûzistan 'da kaldığı süreçte bir ordu toplamış ve kardeşine karşı harekete geçmiştir. Hemedan yakınlarında karşı karşıya gelen iki ordu arasındaki savaş Muhammed Tapar'ın galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Savaşı kaybeden Berkyaruk ise Horasan'a haber göndererek destek çağrısında bulunmuş fakat bir cevap alamayınca yanındaki küçük bir kuvvetle Horasan'a doğru yola koyulmuştur. Fakat Berkyaruk burada iyi karşılanmamış ve Sencer'le aralarında çıkan savaşı kaybettikten sonra Hûzistan'a geri çekilmiştir. Bu noktada Berkyaruk, tekrardan bir ordu kurarak Nisan 1101 tarihinde Hemedan yakınlarında Muhammed Tapar'ın ordusu ile tekrardan karşı karşıya gelmiş ve bu sefer Berkyaruk büyük bir galibiyet almıştır (Özgüdenli, 2013: 215). Muhammed Tapar aldığı yenilgiden sonra Horasan'ın hâkimi Sencer'in yanına giderek Berkyaruk'a karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmiş, Sencer bu teklifi kabul etmiştir. Bu noktada Selçuklu Devleti'nde çıkan iç savaşlar İslam topraklarının da tehlikeye girmesine sebebiyet vermesinden dolayı halife ve din adamları, Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer'i Bağdat'ta barıştırmış ve bir anlaşma teklif etmiştir. Bu anlaşmanın ardından Berkyaruk "sultan" olarak İsfahan'da, Muhammed Tapar "Gence Meliki" olarak, Sencer ise Horasan Bölgesi'nin hâkimi olarak kararlaştırılmıştır (Özaydın, 2021: 94-95). Fakat Melik Muhammed Tapar'ın üç nevbet yerine sultanlar gibi beş nevbet çaldırması anlaşmaya uymadığına ve tekrar isyan ettiğine işaret etti. Bu durumu öğrenen Sultan Berkyaruk tekrardan kardeşi üzerine sefere çıkmış ve Rey şehrinin yakınlarında savaşmışlardır. Bu savaşı kaybeden Muhammed Tapar yeni bir ordu toplamak için Azerbaycan'a gitmiş buradan asker toplamıştır. Fakat netice değişmemiş ve Berkyaruk her defasında galip gelmiştir. Kardeşinin ısrarını gören Berkyaruk, bu duruma son vermek için kardeşiyle yeni bir anlaşma yaparak Selçuklu topraklarını ikiye bölmüş ve kendisinden sonra Muhammed Tapar'ın sultan olacağını kabul etmiştir. Bu anlaşmanın

ardından belirli bir süre her şey normale dönmüştür. Bu durum 22 Aralık 1104'te Berkıaruk'un daha 24 yaşında verem hastalığı sebebiyle vefat etmesine kadar devam etmiştir (Özaydın, 2021: 151-152; Müneccimbaşı, 2017: 122-123).

Sultan Berkıaruk vefatından kısa bir süre önce oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmiş ve vefatının ardından Melikşah sultan ilan edilmiştir. Bu durun Muhammed Tapar'ı isyana sürüklemiş ve taht üzerinde hak talep etmiştir. Bunun üzerine Melikşah'ın atabegı Emir Ayaz, Muhammed Tapar'a bir mektup göndererek anlaşma talep etmiştir. Muhammed Tapar ise sultan olduğu takdirde ne Melikşah'a ne de atabeg Ayaz'a bir şey yapmayacağını söylemiştir. Emir Ayaz ve Melikşah, Muhammed Tapar'a itaatlerini sunduysa da Ayaz'a bağlı olan bir askerin zırh giymesi Tapar'ı şüphelendirmiş ve Ayaz'ı orada öldürmüştür. Bu durumun ardından kendisine herhangi bir isyan olmasını engellemek adına Tapar, yeğeni Melikşah'ın gözlerine mil çektirerek hapsedmiş ve rakipsiz bir şekilde Selçuklu tahtına oturmuştur (İbnü'l-Esîr, 2019: 491-492).

Sultan Muhammed Tapar dönemine gelindiğinde ise ilk olarak Böri Bars'ın oğlu Mengü Bars'ın ayaklandığı ve kendini sultan ilan ettiği bilinmektedir. Mengü Bars'ın Nihâvend'i ele geçirmesi sonucunda Sultan Muhammed Tapar, hapsedtirdiği Zengî b. Porsuk'u devreye koyarak Mengü Bars'ın yanındaki askerlere durmalarını söylemiştir. Zengî'nin kardeşlerine yazdığı mektupta Sultan Muhammed Tapar'ın itaatine girmelerini ve Mengü Bars'ın yakalanarak teslim edilmesini söylemiştir. Bunun üzerine Mengü Bars ihanete uğramış ve hapsedilmiştir. Böylece bu isyanı kolay bir şekilde bastıran Sultan Muhammed Tapar tahtını sağlamlaştırmıştır (Özgüdenli, 2013: 220-221).

Sultan Muhammed Tapar döneminin bir diğer olayı ise Anadolu Selçuklu Hükümdarı I. Kılıçarslan'ın Doğu Anadolu seferine çıkması olmuştur. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin elinde bulunan Musul'un yönetsel sıkıntılarının olduğu ve bunun bir çözümü olarak şehrin ileri gelenlerinin I. Kılıçarslan'ı buraya davet etmesi iki büyük gücü karşı karşıya getirmiştir. Büyük Selçuklu emiri Çavlı ve I. Kılıçarslan arasında geçen mücadele Anadolu Selçuklularının galibiyetiyle sonuçlanmış ve Musul'a girerek 1107 yılında Kılıçarslan'ın adına hutbe okutulmuştur (Özgüdenli, 2013: 221-222). Bu noktada Emir Çavlı asker toplamak amacı ile geri çekilmiş ve iki ordu Habur kıyısında tekrardan karşı karşıya gelmiştir. Yapılan bu savaşta I. Kılıçarslan'ın cesur bir şekilde askerleri ile birlikte

savaşması Emir Çavlı'nın galibiyetini engelleyememiş ve I. Kılıçarslan vefat etmiştir. Emir Çavlı, Musul'da tekrar iktidarını kurmuş ve güçlenmiştir. Bu sebeptendir ki ödemesi gereken vergiyi göndermeyen Çavlı, Sultan Muhammed Tapar tarafından azledilmiş ve Musul şehri Emir Mevdûd'a iktâ edilmiştir (Özgüdenli, 2013: 226).

Büyük Selçuklu Devleti'nin Batı sınırlarının Haçlılar'ın eline olması sebebiyle Sultan Muhammed Tapar, Emir Mevdûd'u görevlendirmiştir. Emir Mevdûd, Haçlılar ile girdiği mücadelelerin bazılarında mağlup bazılarında ise galip gelse de Haçlı meselesi bu dönemde çözülmemiştir. Emir Mevdûd'un öldürülmesi sonucunda Sultan Muhammed Tapar bu bölgeye Aksungur el-Porsuki'yi atamış ve Haçlılar ile mücadele etmesini emretmiştir. Fakat Emir Aksungur'un Haçlılar ile girdiği mücadeleler bölgedeki Haçlı nüfusunu kıramamıştır (İbnü'l-Esir, 2019: 576). Bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin Haçlılar ile uzun süren mücadelesi bir sonuç vermemiştir. Haçlılar ile mücadele için buraya gönderilen emirlerin birçoğunun öldürülmesi veya başarısız olması sonucunda Haçlılar bölgedeki hakimiyetini korumuşlardır. Bu süreçten sonra Selçuklu Devleti, Sultan Muhammed Tapar döneminde var olan topraklarını korumuş ve toparlanma süreci yaşamıştır. Aralık 1117 yılında amansız bir hastalığa yakalanan Muhammed Tapar bir türlü şifa bulamamış ve 17 Nisan 1118 yılında vefat etmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 255).

4.1.1. Fetret Devrinde Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu

Selçuklu ordusunun etnik durumunu hakkındaki bilgiler genellikle, bundan önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de gerçekleşen bazı tarihî olaylar ve savaşlar ışığında ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Selçuklu ordusunun Fetret devrinde gerçekleştirdiği mücadeleler hakkında bilgi veren kaynaklar incelendiğinde, dikkati çeken bazı hususlar olmuştur. Buna göre kaynaklar, Fetret devrinde, özellikle taht mücadeleleri sırasında tarafların emrindeki kuvvetlerin neredeyse tamamının Türk olduğu vurgusunu yapmıştır. Köymen'in bu konudaki yorumu büyük öneme sahiptir. Köymen, farklı etimolojiye sahip askerlerin bu dönemde yapılan savaşlara nadiren bazen de hiç katılmadığını kaydetmiştir. Durumun böyle bir hal almasını ise, askerlerin zaman içinde bazı nedenlere bağlı olarak bir nevi motivasyonlarını kaybetmelerine bağlamıştır. Bu nedenlerin başında ise, askerler artık Fetret devri sultanlarının, önceki dönemlerdeki sultanlar kadar kendilerine geniş imtiyaz ve olanaklar sunmadığı düşüncesine varmış olmasıdır. Bu sebeple çeşitli ırklara mensup

askerler ve komutanlar, artık eski çekiciliğini yitiren savaşlara katılıp katılmama hususunda kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye başladıklarını söylemek mümkündür (Köymen, 1998: 90).

Tüm bunların dışında, Sultan Melikşah'ın 1092 yılında beklenmedik ölümü de tahtın vârislerinin saltanat için gerekli bazı askerî hazırlıkları yapmak konusunda sıkıntılar yaşamalarına yol açmıştır. Bu noktada kaynakların kaydettiğine göre, Selçuklu sultanlarının tahta çıkmadan önce gerekli ön şartlardan olan şahıslarına bağlı ordularında yer vermek üzere satın aldıkları çeşitli ırklara mensup kölelerden oluşan askerî kuvveti oluşturamamış olmalarından kaynaklıdır (Köymen, 1998: 93). Nitekim Fetret devri mücadelelerinde, sultanların ordularının neredeyse tamamının Türk kökenli askerlerden oluşturulduğuna dair vurgular olsa da bu durum Selçuklu ordusuna mensup askerlerin tamamının Türklerden oluştuğu anlamını taşımamaktadır. Tam aksine farklı etnik kökene mensup komutanlar ve askerler de Selçuklu ordusu içinde yer almışlardır ancak, mücadelelere katılma hususunda daha seçici davranmışlardır. Nitekim kaynaklarda yer alan bilgilere göre, geçmiş dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de Arap unsurlarının Selçuklu ordusunda varlık göstermeye devam ettiği bilinmektedir. Mesela Sultan Melikşah'ın ölümü ardından başlayan taht kavgalarında Arap asıllı olduğu bilinen Hille Hâkimi Seyfü'd-devle Sadaka'nın, Berkyaruk'un ordusunda yer aldığı bilinmektedir. Yine Mayıs 1100 tarihinde Hemedan civarında Muhammed Tapar ile Berkyaruk'un arasında geçen savaşta da Arap asıllı Sadaka'nın oğlu olan İzzü'd-devle ve Dübeys de Berkyaruk'un ordusunda yer alanlar arasındadır (Köymen, 1998: 81-82). Bunun dışında Fetret devri Selçuklu ordusunda Arapların yer aldığı diğer bir mücadele ise, sultanın emriyle görevlendirilen Mardin Hâkimi Artukoğlu Sökmen ile Musul emîri şemsüdevle Çökürmüş'ün, 1104 yılında Haçlılar üzerine gerçekleştirdikleri seferde ordularında Arap kökenli askerlerin var olduğu bilinmektedir (Özaydın, 2021: 131).

Nitekim önceki dönemlerde Selçuklu ordusunda yer alarak mücadelelerde büyük rol oynadıklarını gördüğümüz Kürtler ise bu dönemde sultanların şahsına ait ordular içinde bulunup bulunmadıkları bilinmese de Selçuklu emîrlerinin ordularında yer aldıkları kaynaklarda belirtilmiştir (Özaydın, 2021: 131).

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, etnik anlamda bu zamana kadar adı ilk defa geçen Afrikalı zenci askerlerin, Selçuklu ordusunda yer aldığı görülmüştür. Özaydın'ın kaydettiğine göre, Rıdvan b. Tutuş'un Atabegi olan Cenâhüddevle Hüseyin, Halep'i kuşatma altına aldığı anda burada bulunan zenci askerlerin (Meğârîbe) yardımına başvurmuştur (Özaydın, 2021: 182; Erdoğan, 2010: 63). Onlarda Cenâhüddevle Hüseyin'in yardım isteğine olumlu yanıt vererek mücadelelerde etkili rol oynamışlardır. Nitekim bu zamana kadar zenci askerlerin Selçuklu ordusundaki varlığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmadığı için onların, orduda ilk defa Fetret devrinde istihdam edildikleri söylenebilir.

4.1.2. Fetret Devri Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu

Sultan Melikşah'ın 1092 yılındaki beklenmedik ölümü, devlet içinde büyük bir merkezî otorite boşluğu meydana getirmiştir. Detaylarından daha önce bahsedildiği üzere bu durum, Sultan Melikşah'tan sonra tahta kimin geçeceği hususunda anlaşmazlıklara yol açarak, uzun yıllar süren buhranlı bir dönem yaşanmasına sebebiyet vermiştir (Mîrhând, 2018: 152-159; Özaydın, 2021: 47-48; Sümer, 2009: 370). Tarihçilerin Fetret devri olarak adlandırdıkları bu dönemde yaşanan taht kavgaları devletin pek çok alanında kırılmalara neden olmuş ve bu durum doğrudan ya da dolaylı olarak Selçuklu ordusunu olumsuz yönde etkilemiştir (Özaydın, 2021: 157-163).

Nitekim yaşanan iktidar mücadeleleri ordunun bölünmesine yol açarak dağınık bir yapıya bürünmesine neden olmuştur (Köymen, 1998: 92-93; Özaydın, 1992: 515-516). Bu durum da Fetret devri Selçuklu ordusunun sayısal durumunun tespitini oldukça zorlaştırmıştır. Fetret devri Selçuklu ordusunun hanedan üyelerinin emrinde dağınık halde bulunmasının başlıca nedenleri arasında, taht mücadelelerinin sonucuna göre askerlerin sürekli taraf değiştirmelerini göstermek mümkündür. Bu durumda da belirli sürelerle galip ve mağlup olan tarafların asker sayıları sürekli olarak artmış veya azalmıştır (Özaydın, 2021: 162-163). Nitekim bu durumun böyle bir hâl almasında iktâ sahibi Selçuklu emîrlerinin çıkarıcı faaliyetlerinin de etkili olduğu söylenebilir. Bilindiği üzere Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını maiyetlerinde bulunduran iktâ sahibi emîrler, sultanın emri ile beraberindeki askerlerle birlikte seferlere katılmışlardır (Koca, 2005: 89-93; Özaydın, 2021: 177-179; Kucur, 2000: 48). Ancak Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra merkezî otoritenin bozulmasının bir sonucu olarak sultan artık iktâ sahibi bu emîrler üzerinde söz sahibi

olamamış ve askerler de buna bağlı olarak sultandan daha ziyade başlarındaki kumandanlara daha bağlı hale gelmişlerdir. Nitekim emîrlar bu dönemde çoğu zaman kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek istedikleri sultana destek vermeye başlamışlardır (Özaydın, 2021: 177-179). Bu gibi durumlar da Selçuklu ordusunun sultanlar arasında bölünmesine yol açmış ve sayısal durumun belirlenmesinin önünde büyük engel oluşturmuştur.

Tüm bunlara rağmen Fetret devrinde cereyan eden bazı tarihî hadiseler bu dönemin ordu sayısını değerlendirme hususunda konumuza ışık tutabilmektedir. Nitekim Ocak 1093 tarihinde Burûcird yakınlarında Berkjaruk ile Terken Hatun arasında meydana gelen savaşta kaynaklarda yer alan bilgiye göre Berkjaruk'un yanında sayıları yaklaşık 20.000 kişiyi bulan askerî kuvveti bulunmaktadır (Özaydın, 2021: 39; Bezer, 2011: 510). Ancak kaynaklar karşı tarafın yani hanedanın önemli bir üyesi olan Terken Hatun'un yanında bulunan askerlerin sayısı hakkında herhangi bir bilgi aktarmamıştır. Nitekim dönemin tahtta hak iddia eden hanedan üyeleri arasında Suriye meliki ve aynı zamanda Berkjaruk'un amcası olan Tâcüddevle Tutuş yer almıştır (Mîrhând, 2018: 156- 157). Sultan Berkjaruk ile Tutuş arasında Ekim-Kasım 1094 yılında meydana gelen ilk mücadele de Tutuş'un yanında 50.000 kişilik askerî kuvveti bulunmaktadır. Berkjaruk'un ise yanında sadece 1.000 kişilik askeri vardır (İbnü'l-Esîr, 2019: 381-382; Özaydın, 2021: 61). Ancak kaynaklarda yer alan bilgilere göre Eylül-Ekim 1094 tarihinde Terken Hatun'un vefatı üzerine ordusunda bulunan yaklaşık 12.000 kişilik askerî kuvvetten bir kısmının Berkjaruk'un ordusuna katılırken büyük bir kısmı ise Tutuş'un ordusuna katılmıştır (İbnü'l- Esîr, 2019: 382; Râvendî, 1999: 130; Turan, 2016: 215; Bezer, 2011: 510). Burada önemli olan husus Terken Hatun'dan kalan askerlerin bir kısmının Berkjaruk'a dâhil olmasına rağmen onun ordusundaki asker sayının bu sırada bir hayli az olmasıdır. Muhtemelen Berkjaruk, amcasının bu saldırısına hazırlıksız yakalanmış olacaktır ki çünkü Terken Hatunla olan savaşa 20.000 kişilik (Özaydın, 2021: 39) orduyla gittiği düşünüldüğünde şimdi yanında 1.000 kişi kalmasının başka bir izahının olmadığı düşünülmektedir. Nitekim bundan dört ay sonra (Şubat 1095) amcası ile yeni bir savaşa giren Berkjaruk'un ordusunda kaynakların naklettiğine göre büyük bir artış yaşanmıştır. Berkjaruk'un askerlerinin çoğalmasında veziri Müeyyidülmülk'ün çabası önemlidir. İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre Müeyyidülmülk, Iraklı ve Horasanlı emîrlere mektuplar göndererek onların askerleriyle birlikte Berkjaruk'un ordusuna katılmalarını sağlamıştır. Böylece çeşitli şehirlerden gelen

askerler sayesinde Berkyaruk'un ordusu 30.000 kişiye ulaşmıştır (İbnü'l-Esîr, 2019: 382, 390; Köymen, 1998: 93; Özgüdenli, 2013: 203-204).

Ancak 1099 yılına kadar ki süreçte meydana gelen bazı tarihî hadiseler neticesinde Berkyaruk'un asker sayısında mühim kayıplar yaşanmıştır. Berkyaruk'un ordusundaki askerî kayıplarının önemli nedenleri arasında başta Emir Üner olmak üzere sultana bağlı büyük emirlerin Batıniler tarafında öldürülmesi etkili olmuştur. Emirler öldürüldükten sonra onlara bağlı askerler de her biri bir tarafa dağılmıştır. Berkyaruk' a bağlı bu emirlerin öldürülmesinde suç müstevfî Mecdülmülk'e yüklenmiştir. Özellikle Emir Porsuk'un öldürülmesinin ardından Porsukoğulları da Berkyaruk'tan ayrılmışlardır. Ayrıca Emîr-âhur, Bilge Beg, Toğayürek b. El-Yezen gibi bazı emirler Sultan Berkyaruk'a, "Eğer Mecdülmülk bize teslim edilirse, hizmete âmâde kullarınız olmaya devam ederiz; eğer bize mâni olunursa biz de bırakır gideriz" demişlerdir. Ancak Sultan Berkyaruk Mecdülmülk'ün öldürülmesine razı değildir. Bu sebeple emirlerinden onu öldürmemelerine, sadece kaleye hapsetmelerine dair söz aldıktan sonra Mecdülmülk'ü onlara teslim edecektir. Ancak Mecdülmülk daha emirlere teslim edilmeden köleler tarafında öldürülmüştür (İbnü'l-Esîr, 2019: 422-423; Özaydın, 2021: 78-80). Bu olay Berkyaruk'un çok sayıda asker kaybetmesine yol açmıştır. Çünkü bu sırada Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar sultana karşı isyan başlatmış ve Berkyaruk'un askerleri de Mecdülmülk'ün öldürülmesine üzerine Berkyaruk'dan korkup onun ordusundan ayrılıp Tapar'ın ordusuna katılmışlardır. Nitekim bu olaylar Sultan Berkyaruk'un askerî gücünde önemli bir kayba yol açmış olacaktır ki onun emrinde sadece 200 atlı kalmıştır (Özaydın, 2021: 79).

Tüm bunların dışında 1099 yılında başlayan ve iki yıl boyunca devam eden kıtlık ve sonrasında meydana gelen veba salgını da genel yaşamı oldukça tehdit etmiş ve çok sayıda insanın ölümüne yol açmıştır (İbnü'l-Esîr, 2019: 423; Serdar, 2019: 251). Nitekim kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanılmamış olsa da meydana gelen bu felaketler, doğrudan veya dolaylı olarak devletin ordusunu ve buna bağlı olarak askerî kuvvetin mevcudunu da büyük ölçüde etkilemiş olacağı düşünülebilir.

Her ne kadar tarafların askerî gücünün sürekli bir değişkenlik içinde olduğu gözlemlense de Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında meydana gelen savaşlar da konumuz açısından oldukça öneme sahiptir. Siyasi detaylarından daha önce bahsedildiği üzere iki taraf

arasında meydana gelen bilinen ilk savaş Mayıs 1100 tarihinde Sefîdrûd yakınlarında meydana gelmiştir. Bu savaşta Berkyaruk'un askerî gücü hakkında kaynaklarda herhangi bilgiye rastlanılmazken Muhammed Tapar'ın 20.000 kişilik kuvveti olduğu kaydedilmiştir. İlk savaş Tapar'ın galibiyetiyle sonuçlandıktan sonra Berkyaruk'un ordusu dağılmış ve yanında sadece 50 kişilik atlı birliği kalmıştır (İbnü'l-Esîr, 2019: 425-427). Bu durum Berkyaruk'un askerî gücünün anlaşılması konusunda önemli bir neticedir. Berkyaruk bu mağlubiyetten sonra Rey şehrine doğru yola çıkmıştır. İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre Berkyaruk şehre ulaştığında burada kendisini seven ve saltanatını destekleyen herkesi yanına çağırıştır. Bunun üzerine müellifin belirttiğine göre Berkyaruk'un yanında "güzide bir topluluk" oluşmuştur (İbnü'l-Esîr, 2019: 428). İbnü'l-Esîr'in bu sözünden açıkça bir anlam çıkarmak neredeyse imkânsız görünmektedir. Ancak Berkyaruk'un kardeşi Tapar ile olan mücadelesinden hemen sonra diğer kardeşi Sencer ile Nûşecân'da meydana gelen savaşta yanında 1000 kişilik atlısı olduğu kaynaklarda kaydedilmiştir (Özaydın, 2009: 507-508). Bu kayıttan anlaşılan o ki Berkyaruk'un yardım çağrısına pek az kişi karşılık vermiştir. Nitekim Melik Sencer karşısında mağlup olan Berkyaruk, savaşın sonunda askerî güç açısından şu ana kadar ki en zayıf konumunda kalmıştır. Kaynakların bildirdiğine göre bu sırada yanında sadece 17 kişilik süvarisi bulunmaktadır. Ancak Çavlı Sakavu ve isimleri kaynaklarda belirtilmeyen bazı emîrlerin de katılımlarıyla ordusu 3.000 süvariye ulaşmıştır (İbnü'l-Esîr, 2019: 429; Köymen, 1998: 83).

Nitekim 1101 yılında Hemedan yakınlarında meydana gelen Berkyaruk ile Tapar'ın ikinci karşılaşmasında 5.000 atlı ile Emir Ayaz başta olmak üzere Porsuk'un iki oğlu Zengî ve İlbeyi ve Âve Hâkimi Emir Sürhab b. Keyhusrev Berkyaruk'un ordusuna katılmıştır. Kaynaklar bu sırada Berkyaruk'un ordusunun 25.000 kişiye çıktığını Muhammed Tapar'ın ise 15.000 kişilik askerî kuvvetten meydana geldiğini kaydetmiştir (İbnü'l-Esîr, 2019: 433; Köymen, 1998: 84; Özaydın, 1992: 515-516). Burada dikkati çeken husus Muhammed Tapar mağlup olsa bile asker sayısını hemen hemen sabit tutmayı başarmıştır. Ancak Berkyaruk'un ordusu sayısal anlamda daima değişkenlik içerisindeydi. Zaten Tapar'a karşı kazandığı bu son zaferin hemen sonrasında askerî gücündeki inanılmaz artış, bu görüşü doğrular niteliktedir. Abdülkerim Özaydın, Berkyaruk'un ordusunun mevcudunun katılımlarla yaklaşık 100.000 kişiye ulaştığını kaydetmiştir. Ancak aynı müellif, söz konusu olan dönemde, tarafların bu kadar kalabalık bir ordu bulundurmasının imkansızlığına da değinerek, verilen bu rakamı oldukça abartılı bulduğunu belirtmiştir. Nitekim yine

Özaydın'ın aktardığına göre, Berkyaruk ordusunun büyük bir kısmını bazı nedenlerden dolayı dağıtmak zorunda kalmıştır. Ordudan ilk ayrılanlar arasında başta Nûrüddevle Dübeyş b. Sadaka, Emîr Ayaz ve Kürboğa geliyordu. Berkyaruk'un ordusunda ne kadar sayıda asker kaldığı kaynaklarda belirtilmemiştir. Ancak ilerleyen süreçte Emir Ayaz'ın yeniden Berkyaruk'un ordusuna katılımıyla ordusunun 5.000 kişiden meydana geldiğini bilinmektedir (Özaydın, 2021: 89-90). Emîr Ayaz'ın kaç kişilik bir askerî kuvvetle katıldığı henüz bilinmese de Berkyaruk'un asker sayısının 100.000 kişiden 5.000 kişinin altına inmiş olduğu apaçıktır. Zaten Aralık 1101 tarihinde Muhammed Tapar ile girdiği üçüncü mücadelede de yanında takriben 4.000 atlı bulunmaktadır. Berkyaruk'un muhtemelen tüm kuvveti bundan ibarettir. Ancak kaynakların naklettiğine göre Muhammed Tapar da bu savaşa 4.000 atlı ile katılmış olsa da maiyeti hariç ordusunda 10.000 kişilik askeri bulunmaktadır (İbnü'l-Esîr, 2019: 454; Köymen, 1998: 90).

1102 yılında Rey yakınlarında meydana gelen dördüncü karşılaşmalarında Berkyaruk'un ordusuna katılımlar olduğu görülmektedir. Buna göre kaynaklarda tarafların her birinin yanında 10.000 atlısı bulunduğu ve ordu sayılarının birbirine eşit olduğu kaydedilmiştir. Savaş Berkyaruk'un galibiyetiyle sonuçlandıktan sonra İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre Muhammed Tapar'ın ordusu büyük bir hezimete uğramış ve yanında kalan 70 atlı ile İsfahan'a kaçmıştır. Hâkimiyeti altında olan İsfahan'da Emir Yınal başta olmak üzere bazı emirlerin de askerleriyle birlikte şehirde bulunduğu bilinmektedir. Berkyaruk ise İsfahan'a kaçan kardeşini takip etmek bu süreçte yola çıkmış ve bulunduğu şehri muhasara altına almıştır. Berkyaruk'un bu sırada yanında bulunan askerlerin çokluğu konumuz açısından büyük ehemmiyete sahiptir. İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre Berkyaruk'un askerî gücü kısa zaman içinde tekrardan önemli bir artış göstermiş ve 15.000 atlı ve 100.000 kişilik maiyete ulaşarak büyük bir kuvvet haline gelmiştir (İbnü'l-Esîr, 2019: 454-456). Buradan anlaşılan Berkyaruk'un mağlubiyetlerinde her ne kadar, fazla sayıda askeri onu terk etse de galibiyetlerinde de bir o kadar yüksek katılımı ordusu genişlemiştir. Bu durum Berkyaruk'un başarısı veya başarısızlığıyla alakalı olmaktan ziyade bu dönemdeki askerlerin çıkarıcı faaliyetleriyle daha çok alakalı olduğu düşünülmektedir.

Nitekim Fetret devrinin önemli hükümdarlarından olan Muhammed Tapar, Berkyaruk'un Aralık 1104 tarihinde vefatı üzerine kardeşinin ölmeden önce veliaht tayin ettiği yeğeni Melikşah'ı bertaraf ederek Selçuklu tahtının yeni hükümdarı olmuştur (Özaydın, 2020: 576-

577). Bilindiği üzere Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan saltanat içi mücadelelerde önemli bir isim olan Tapar, daha meliklik devrinden itibaren mühim sayıda askeri yanında tutmayı başarmıştır. Ancak yapılan bu mücadeleler sırasında çok sayıda kumandan ve asker öldürülmüştür. Burada dikkati çeken husus bu mücadelelerin başında Muhammed Tapar'ın oldukça fazla sayıda askeri bulunuyorken ilerleyen süreçte aldığı mağlubiyetler onun kademe kademe asker kaybetmesine yol açmıştır. Bunun böyle bir hâl almasının esas nedeni ise daha önce de bahsedildiği üzere kumandanların menfaatçi tutumlarından kaynaklıdır (Köymen, 1998: 93-95).

Nitekim 1102 yılından sonra Selçuklu ordusunun sayısal durumu hakkındaki bilgi veren önemli bilgiye 1110 yılında haçlılara karşı gerçekleştirilen sefer neticesinde ulaşılmıştır. Buna göre Sultan Muhammed Tapar, Musul Emîri Mevdûd b. Altuntegin komutasında, Ahlatşâhlardan Emîr Sökmen el-Kutbî ve Artukoğlu İlğazi'nin emrindeki askerlerden oluşan büyük bir orduyu Haçlılar üzerine göndermiştir. Kaynaklarda yer alan bilgiye göre Selçuklu ordusu "hiçbir haçlı ordusunun karşı koyamayacağı" bir sayıya ulaşmıştır. Buna göre Özaydın, Süryani Mihail'den aktardığına göre ordunun 100.000 kişiden oluştuğunu kaydetmiştir (Özaydın, 1990: 103). Bu ordu Sultan Muhammed Tapar'ın şahsî kuvveti hakkında net bir bilgi vermese de orduya katılan askerlerin de sultana doğrudan bağlı olduğu bilindiğinden dolayı bu dönemin Selçuklu askerî kuvveti açısından önemli bilgi içermektedir. Nitekim bu rakam Selçuklu askerî gücünün sadece bir kısmı olduğu aşîkârdır. Çünkü sultana doğrudan bağlı olan diğer hanedan üyelerinin, emîrlerin, komutanların emri altındaki askerler bu sayıya dâhil olmadığı düşünülüğünde Selçuklu ordusunun miktarının 100.000 kişinin üzerinde olduğu tahmin edilebilir.

4.2. Sultan Sencer Döneminde Selçuklular

Sencer dönemine gelindiğinde kardeşi Sultan Muhammed Tapar'ın vefatından sonra oldukça üzülen Sencer, kendi idaresindeki Merv şehrinde 7 gün yas ilan etmiştir. Sultanın vefatından sonra yerine en büyük oğlu Mahmud geçmiştir (Huncan, 2015: 311; Özgüdenli, 2013: 232). Sencer bu dönemde yeğeni Sultan Mahmud'un küçük yaşta olması sebebiyle Selçuklu Devletini yönetemediğini ve çıkacak muhtemel karışıklıkları engellemek amacıyla Selçuklu tahtında hak iddia etmiştir. Bunun ardından 1119 yılında Save şehrinde karşı karşıya gelen Sultan Mahmud ve Melik Sencer arasında bir savaş vuku bulmuştur.

Gerçekleşen bu savaş Sencer'in üstünlüğü ile sonuçlanmış ve Sencer'e taht yolu açılmıştır. Sultan Sencer yeğeni Mahmud'u yanına çağırıp onu affetmiş ve Irak Selçuklularının başına getirmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 260). Sultan Sencer tahta oturduktan sonra hızlı bir karar alarak Selçuklu Devleti'nin merkezini İsfahan'dan Merv şehrine taşımıştır. Bu durumun başlıca sebebi uzun yıllar Horasan coğrafyasına hâkim olması ve bu coğrafyanın stratejik üstünlüğünü kullanmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Son Selçuklu Hükümdarı olan Sultan Sencer'in büyük gayreti ile yaşanan fetret devri sona ermiş ve merkezî otorite tekrardan kurulmuştur (Kazvinî, 2018: 359).

Bu dönemde Selçuklu Devleti'nin batısında bazı olaylar meydana gelmiştir. Irak Selçuklularının hâkimi olan Mahmud'un kardeşi Mesud, Halife Müsterşid-Billâh'dan aldığı destek ile isyan çıkarmıştır. Mahmud ise Emir Aksungur el-Porsuki'yi görevlendirerek bu isyanı bastırmıştır. Bu noktada devlet işlerine karışan halife, Sultan Sencer'in dikkatini çekmiş ve Mahmud'u halifenin üzerine göndermiştir. Halife Müsterşid-Billâh ise yaşanan bu gelişmelerin ardından Mahmud'a karşı koyamayacağını anlamış ve af dilemiştir (Özgüdenli, 2013: 239). Fakat devletin batısındaki sıkıntılar bitmemiş ve Mahmud'un 11 Eylül 1131 yılında vefat etmesi ile halife tekrardan Irak tahtını ele geçirmek için harekete geçmiştir. Halife Müsterşid, Irak Selçuklu Devletinde taht iddiacısı olan şehzadeleri yanına çekmiş ve Sultan Sencer'in ismini hutbelerden kaldırmıştır. Bu durumu öğrenen Sultan Sencer ise başşehir Merv'den ayrılarak Hemedan'a gitmiştir. Sultan Sencer burada durumun ciddiyetini iyice kavramış ve 25 Mayıs 1132 tarihinde Dînever yakınlarında iki güç karşı karşıya gelmiştir. Gerçekleşen bu savaş Sencer'in zaferiyle sonuçlanmış ve sultan Irak bölgesinin başına II. Tuğrul'u bırakmıştır (Müneccimbaşı, 2017: 143-144). Kazanılan Dînever Savaşı'nın ardından mağlup olan şehzade Mesud ise Sultan tarafından affedilerek Gence şehrine tayin edilmiştir. Bu noktada bu isyana destek veren Halife Müsterşid ise Bağdat'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat Halife Müsterşid, Selçuklu Devleti aleyhine yaptığı hareketleri devam etmiştir. Irak Selçuklularının hâkimi II. Tuğrul'un vefat etmesinin ardından Gence Meliki Mesud bölgenin yeni hâkimi olmuştur. Bu durumu kabul etmeyen Halife Müsterşid, Mesud'u tahttan indirmek için bir ordu tertip ettiyse de Mesud Halifeyi esir alarak bu girişimi ortadan kaldırmıştır. Halifenin esir alındığını öğrenen Sultan Sencer, halife ile görüşmek için bir elçilik heyeti göndermiş fakat buluşacağı esnada Müsterşid, bir grup Bâtînî tarafından öldürülmüştür (Özgüdenli, 2013: 254).

Sultan Sencer, Selçuklu Devleti'nin batısında çıkan ayaklanmaları bastırdıktan sonra başşehir Merv'e dönmüş ve devletin doğusunu da kontrol altına almak istemiştir. Fakat bu dönem Selçuklu Devleti'nin doğusu Gazneliler, Karahanlılar, Karahıtaylar ve kuzeyde bulunan Harezm hâkimi Atsız'ın çıkardığı karışıklıklara sahne olmuştur (Müneccimbaşı, 2017: 144). Sultan Sencer ilk olarak 1135 yılında Gazne Hükümdarı Behramşah'ın üzerine yürümüştür. Bu durum Behramşah'ın itaatsizliği ve Gazne halkına zulmettiği için gerçekleşmiş ve yaşanan mücadelede Sultan Sencer galip gelmiştir. Bu süreç Gazneli Hükümdarı Behramşah'ın af dilemesi ve tekrardan sultana tabi olması onun affedilip tekrardan Gazneli tahtına oturmasıyla sonuçlanmıştır (Kara, 2021 38; Özgüdenli, 2013: 266). Gazne'yi itaat altına alan Sultan Sencer buradan hareket ederek Merv'e dönmüş ve Harezm hâkimi Atsız'ın başına buyruk hareketlerinden dolayı olası bir Harezm seferi hazırlıklarına başlamıştır. Bu noktada Atsız'ın, Harezm bölgesinde müstakil bir devlet kurma çabasında olması Sultan Sencer'i öfkelenlendirmiş ve Eylül 1138 yılında Atsız üzerine sefere çıkmıştır. Bu durumu öğrenen Atsız ise Horasan yollarını kapatmış ve yollara su verilmek suretiyle bataklık haline getirmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 273). Fakat Sultan Sencer ordusunu zor şartlarda bozkırdan ilerletmiş ve Hezâresb önlerine gelmiştir. 16 Kasım 1138 senesinde meydana gelen savaş neticesinde Atsız büyük bir mağlubiyet almış ve savaş meydanından kaçmıştır. Bu durum neticesinde Sultan Sencer Harezm tahtına Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı geçirmiştir. Fakat Süleymanşah'ın Harezm bölgesindeki hakimiyeti uzun sürmemiştir. Bunun sebebi ise, Sultan Sencer'in Horasan'a dönmesinin ardından Atsız, Süleymanşah'ın üzerine yürüyerek onu mağlup etmiş ve tekrardan Harezm hâkimi olmuştur. Sultan Sencer bu duruma sessiz kalmak istememiş fakat doğudan gelen Karahıtaylar tehlikesi ile ilgilendiği için ve Atsız'ın ona bir mektup göndererek sultanın itaatini kabul etmesinden dolayı Harezm meselesi askıya alınmıştır (Özgüdenli, 2013: 268-269).

Selçuklu Devleti'nin doğusunda olan Karahanlılar ise bu dönemde Karahıtaylar baskısı altında kalmıştır. Özellikle Karahanlılar'ın elinde bulunan Balasagun'un şehrinin Karahıtaylar tarafından işgal edilmesi durumu daha da vahim hale getirmiştir. Sultan Sencer tarafından Karahanlı hükümdarı tayin edilen Mahmud b. Muhammed, Karahıtaylar işgal ettiği bölgeleri kurtarmak amacı ile 1137 yılında girişimde bulunsa da Karahıtaylar tarafından mağlup edilmiş ve bölgedeki Karahıtay tehdidi artmıştır. Aynı zamanda Karahanlılar'ın zayıfladığını gören Karluklar'ın da işgal hareketleri bölgede büyük bir kaos

yaratmıştır (Müneccimbaşı, 2017: 145). Bu vahim durumun haberini alan Sultan Sencer büyük bir ordu ile Mâverâünnehir bölgesine hareket etmiştir. Sultan Sencer ilk olarak Karluklar'ın üzerine yürümüş ve Karluklar anlaşma teklif ederek vergi vereceğini bildirmişlerdir. Fakat Sultan Sencer'in bu anlaşmayı kabul etmemesi sonucunda Karluklular, Karahıtaylar'dan destek alarak büyük bir ordu oluşturmuşlardır (Bündârî, 1999: 248-249). Bu noktada sayıca birbirlerine eşit olan iki ordu Katvân'da 9 Eylül 1141 tarihinde karşı karşıya gelmişlerdir. Gerçekleşen bu savaşta Selçuklu ordusu büyük bir hezimete uğramış ve Sultan Sencer canını zor kurtararak Belh şehrine sığınmıştır. Büyük kayıplar veren Sultan Sencer'in güç kaybetmesi sonucunda Harezm hâkimi Atsız, Horasan Bölgesine girmiş ve Serahs, Merv ve Nişabur'u ele geçirmiştir. Bu durumu öğrenen Sultan Sencer ikamet ettiği Belh şehrinde asker toplayarak Atsız'ın işgal ettiği şehirleri tek tek alarak Horasan Bölgesine tekrardan hâkim olmuştur. Sultan Sencer ile Atsız arasında gerçekleşen bu mücadeleler uzun yıllar sürmüş ve sonucunda Atsız itaat altına alınmıştır (Hunkan, 2015: 313-314; Özgüdenli, 2013: 277-278).

Karahanlı topraklarının Karluklar ve Karahıtaylar tarafından işgal edilmesin dolayı bu bölgede ve kuzeyde yaşayan Oğuz boylarının, Selçuklu Devleti'nin kuruluş zamanındaki gibi Horasan bölgesine gelmeleriyle bazı sorunlar meydana gelmiştir. Özellikle Belh bölgesine yerleşen Oğuzlar, Selçuklu Devleti'ne vergi vermekle mükellef olmuşlardır. Dönemin Belh Valisi Kamaç'ın, Oğuzlar ile yaşadığı bazı problemler nedeniyle Oğuzları itaat altına almak için bir ordu ile üzerine gitse de burada mağlup olup öldürülmüştür (Özgüdenli, 2013: 282). Belh valisinin ölümünü öğrenen Sultan Sencer, Belh şehrine büyük bir ordu ile intikal etmiş ve 1153 yılında Oğuzlar ile savaşa girişmiştir. Ancak gerçekleşen bu savaş Selçuklular'ın hezimetleriyle sonuçlanmış ve Sultan Sencer, Oğuzlara esir düşmüştür (Bündârî, 1999: 252-253; Müneccimbaşı, 2017: 147-150; Ahmed b. Mahmud, 2018: 232-233). Yaşanan bu süreç Horasan bölgesinin Selçuklular'ın elinden çıkmasına neden olmuş ve Oğuzlar yönetimi tamamıyla eline almışlardır. Sultan Sencer'in bir oğlunun olmaması, Oğuzlar'ın isyanlarının artması, Gazneliler'in, Karahanlılar'ın ve Harezm bölgesinin hâkimi Atsız'ın isyanları, batıda Abbasilerin uyguladığı olumsuz politikalar sebebiyle Büyük Selçuklu Devleti güçsüzleşerek 1157 yılında tarih sahnesinden çekilmiştir (Ahmed b. Mahmud, 2018: 235-236; Piyadeoğlu, 2021: 337-338).

4.2.1. Sultan Sencer Dönemi Selçuklu Ordusunun Etnik Durumu

Büyük Selçuklu Devleti, tarihî süreç içinde genişleyen topraklarına bağlı olarak çeşitli etnik kökene mensup askerleri bünyesinde barındıran bir yapıya sahip olmuştur. Bu etnik unsurlar arasında başta Türkler olmak üzere Arap, Fars ve Kürt unsurlar da devletin başlangıcından yıkılışına kadar ordu içinde büyük rol oynamışlardır. Bahsedilen tüm bu etnik kökene mensup askerler Sultan Sencer döneminde de sayıları artarak etkinliklerinin devamlılığını bu dönemde de sağlamışlardır (Mîrhând, 2018: 116; Köymen, 1998: 69).

Bilindiği üzere Selçuklu Devleti, Sultan Melikşah devrinin ardından ilk defa Sultan Sencer devrinde en geniş sınırlara ulaşmıştır. Sultan Sencer'in topraklarının büyüklüğünü Ahmed b. Mahmud “yeryüzünün çoğunu almıştır” sözleriyle ifade etmiştir (Ahmed b. Mahmud, 2018: 199). Bu genişleme süreci, 1119-1135 yılları arasında Kâşgar'dan Yemen, Mekke, Tâif, Hind, Mekran'a; Uman ve Azerbaycan'dan Anadolu'ya kadar çok geniş bir coğrafyayı içine almıştır (Özaydın, 2009: 509). Bu süreç, Selçuklu ordusunun etnik çeşitliliğini artırarak farklı coğrafyalardan gelen askerlerin Selçuklu ordusunda yer almasına olanak sağlamıştır. Ele geçirilen topraklar arasında Hind ülkesi konumuz açısından dikkat çekmektedir. Biliniyor ki, Sultan Sencer 1118 yılında neredeyse tüm Gazne topraklarını Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi kılmış ve 1135 yılına kadar Selçuklu himayesinde kalmıştır (Özaydın, 2009: 508). Kuzey Hindistan'ı da içine alan çok geniş bir coğrafyaya hükmeden Gazneliler'in Selçuklu hâkimiyetine girmesiyle birlikte Hint kökenli askerlerin Selçuklu ordusunda yer aldığı düşünülmektedir. Zaten bilindiği üzere Sultan Sencer savaşlarda kullandığı filler ile ön plana çıkmıştır. Sâve Savaşı başta olmak üzere Dînever Savaşı gibi birçok savaşta filleri etkili bir şekilde kullanmıştır (Piyadeoğlu, 2014: 84-87; Özgüdenli, 2013: 236, 242-243; Bayındır, 2017: 92). Fillerin bu savaşlarda başarılı bir şekilde kullanılabilmesi için bu hayvanları eğiten askerlerin varlığı büyük önem arz etmektedir. Sultan Sencer döneminde, fillerin eğitimleri ve savaşlar sırasında kullanımından sorumlu olan askerlerin Hint kökenli olduğu düşünülmektedir. Bu durum, Hint kökenli askerlerin Selçuklu ordusundaki etkinliklerini gösteren önemli bir husus olduğu söylenebilir.

Nitekim Sultan Sencer'in tabiyeti altında bulunan ve İran asıllı oldukları bilinen Bâvendîlerin de Sultan Sencer'in yapacağı sefer veya savaşlarda Selçuklu ordusunda yardımcı kuvvet olarak yer aldığı bilinmektedir (Muratoğlu, 2023: 109-110). Buna göre

Sultan Sencer'in II. Tuğrul'u tahta çıkarmak için 1132 yılında Mesud ile yaptığı Dînever Savaşı'nda çok sayıda Fars kökenli olduğu kaydedilen Bâvendîler yer almıştır. Bunun dışında Bâvendîlerin Sultan'ın gerekli gördüğü birçok sefer veya savaşlarda zaman zaman Selçuklu ordusuna destek sağladıkları bilinmektedir (Merçil, 1992: 215).

4.2.2. Sultan Sencer Dönemi Selçuklu Ordusunun Sayısal Durumu

Sultan Melikşah'ın en küçük oğlu olan Sencer, Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtta en uzun kalan hükümdarı olmuştur. Henüz 12 yaşında atandığı Horasan Melikliği görevinde 21 yıl kadar kalmış ve Muhammed Tapar'ın ölümünün ardından da sultan ünvanıyla yaklaşık 39 yıl boyunca saltanatını sürdürmüştür (Hüseynî, 1999: 22, 51; Turan, 2016: 236-237; Özeydın, 2009: 507).

Sultan Sencer'in meliklik döneminde genç yaşına rağmen askerî alanda etkin rol oynamış ve maiyetindeki ordusu ile beraber önemli başarılar kazanmıştır. Onun askerî yetenekleri, buna bağlı olarak elde ettiği kazanımlar ve liderlik vasıfları gibi birçok unsur sayesinde etrafında çok sayıda askerin toplanmasını sağlamıştır. Nitekim Fetret devrinde meydana gelen taht mücadelelerinde de zaman zaman taraflar, melik Sencer'in askerî desteğine ihtiyaç duymuşlardır (Özgüdenli, 2013: 215; Turan, 2016: 229, Özeydın, 2021: 88-89).

Bilindiği üzere Selçuklu ordusunun sayısal durumu hakkındaki en son ki bilgilere Sultan Muhammed Tapar'ın saltanatının sonlarına doğru bilgi veren tarihî kayıtlar aracılığı ile ulaşılmıştır. Bu kayıtlarda elde edilen bilgiler doğrultusunda, ordunun mevcudunun 100.000 kişinin üzerinde olduğu kaydedilmiştir (Özeydın, 1990: 103). Ancak Sultan Muhammed Tapar'ın, ölmeden önce oğlunu veliaht tayin etmesine rağmen yine de taht kavgaları kaçınılmaz olmuş ve bu durumda da Selçuklu askerlerinin bölünmesine yol açmıştır. Selçuklu askerlerinin bir kısmının 1119 yılında, Muhammed Tapar'ın veliaht tayin ettiği oğlu Mahmud etrafında toplandığı bilinmektedir. Sayıları 30.000'i bulan askerler Mahmud'un etrafında toplanmışlardır. Ayrıca, taht mücadelesine giren Sencer'in emrinde ise bu sırada 20.000 kadar asker vardır (Müneccimbaşı, 2017: 139; Özgüdenli, 2013: 236; Kara ve Ayyıldız, 2023: 132). Ancak burada dikkati çeken bazı hususlar bulunmaktadır. Her ne kadar kaynaklar Sencer'in ordusunun nereden beslendiği konusunda açıkça bilgiler sunmasa da Sencer'in durumu Mahmud'un durumundan farklıdır. Bilindiği üzere Sencer meliklik

dönemlerinde Horasan'ın tamamını idare etmesine rağmen bu mücadelede Mahmud'un ordusundan daha az sayıda ordusunun olduğu bilinmektedir. Oldukça kalabalık bir coğrafyayı başarılı faaliyetleriyle elinde bulundurmayı başaran Sencer'in ordusunun bu sebeple 20.000'in çok daha üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Burada iki ihtimal düşünülebilir, buna göre Sencer ya Horasan'daki askerlerinin bir kısmı ile bu mücadeleye girişmiştir ya da sadece Sultan Muhammed Tapar'dan kalan merkez ordunun bir kısmının kendisine katılımıyla bu savaşa katılmıştır. Ancak ilk varsayım daha olası gözükmektedir. Çünkü Fetret devri mücadelelerinde, taraflar arasında oldukça yıpranan askerlerin büyük bir kısmının tarafsız kalmış olacağı muhtemeldir. Ayrıca Sencer'in bu savaşa sayıları kaynaklarda 15 ila 45 arasında gösterilen fillerle katıldığı kaydedilmiştir (Müneccimbaşı, 2017: 139; Turan, 2016: 235; Özgüdenli, 2013: 236; Kara ve Ayyıldız, 2023: 132). Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda Sencer, gerek geçmiş yıllardan gelenengin tecrübesine güvenerek, gerekse ordusunda bulunan fillerin savaşın dinamiğini değiştireceğine olan inancıyla ordusunun sadece bir kısmı ile hareket etmiş olacağı düşünülebilir. Nitekim buna karşılık Mahmud'un ordusunun nereden beslendiği apaçıktır, buna göre Sultan Muhammed Tapar'ın son dönemlerinde Selçuklu ordusunun 100.000 kişiden oluştuğu bilindiğinden, bunlar arasında en az 30.000 kişinin Mahmud'a itaati söz konusu olmuştur (İbnü'l-Esîr, 2019: 612-614; Özaydın, 2020: 578). Ancak onun bu savaşta Sencer karşısında aldığı mağlubiyetten ötürü askerlerinin bir kısmı öldürülse de diğer geri kalan emîr ve askerler Sencer'e katılmışlardır (İbnü'l-Esîr, 2019: 615-616; Turan, 2016: 234-235). Kaynaklar ışığında buraya kadar verilen bilgiler, Selçuklu ordusunun Sultan Muhammed Tapar'dan sonraki dönemde sayısal anlamda net bilgiler içermemektedir. Ancak buraya kadar olan bilgilerden anlaşılan şu ki, Selçuklu ordusunun askerî mevcudu bu yıllarda 50.000 kişinin üzerindedir. Nitekim 1119 yılında Sâve'de gerçekleşen savaştan sonra, Selçuklu ordusunun sayısal durumu hakkındaki ilk bilgileri, Sultan Sencer ile ona karşı oluşturulan ittifak kuvvetleri arasında vuku bulan savaş neticesinde öğrenmek mümkündür (Öngül, 2016: 242-243). Buna göre Selçuklu ordusunun sayısal durumu hakkında önemli bilgilerin elde edildiği, Mayıs 1132 tarihinde Dînever dolaylarında meydana gelen savaşa, kaynaklara göre Sultan Sencer, 100.000 kişilik asker ile katılmıştır (Köymen, 2011b: II, 194; Özgüdenli, 2013: 242-243). Dönemin şartlarına göre 100.000 kişilik ordunun mevcudu Köymen tarafından kabul edilebilir görülmüştür. Ancak bazı müellifler tarafından bu rakam, Büyük Selçuklu Devleti'nin tüm ordusunu temsil etmediği düşünülmektedir. Buna göre Köymen'in, Sıbt İbnü'l-Cevzî'den naklettiğine göre, Sultan

Sencer'in bu yıllarda emrinde 160.000 kişilik ordunun hazırda beklediği kaydedilmiştir. Sultan Sencer'in savaşa tüm ordusu ile katılmamasındaki amaç ise ordunun geri kalanını emniyet altında tutmak ve ayrıca halk arasında asayiş sağlama amacına yönelik bir tedbir olarak değerlendirilmiştir (Köymen, 2011b: II, 194). Nitekim sebeplerinden daha önce de bahsedildiği üzere Sultan Sencer'in, 100.000 kişilik ordusuyla, Eylül 1138 tarihinde Hârizmşah Atsız'ı mağlup etmesinin ardından da Atsız'ın ordusundan çok sayıda askerin Büyük Selçuklu ordusuna katıldığı kaydedilmiştir. Ancak kaynaklar katılımlarla genişleyen Selçuklu ordusunun o yıllarda ne kadar sayıya ulaştığı konusunda ayrıntılı bilgi nakletmemişlerdir (Köymen, 2011b: II, 318-319).

Selçuklu tarihi hakkında önemli bilgiler sunan müelliflerin naklettiğine göre, ülke sınırları Sultan Melikşah devrinden sonra ilk defa Sultan Sencer devrinde en geniş sınırlarına ulaşmıştır (Ahmed b. Mahmud, 2018: 199). Böylelikle Fetret devrinden sonra sınırların yeniden genişlemesine bağlı olarak kazanılan zaferlerle beraber ordularını güçlendirmeyi başardıkları ve askerî potansiyellerini daha etkili bir konuma taşıdıkları söylenebilir. Ancak yine de kaynaklar, bu dönemde ordunun Sultan Melikşah devrindeki muntazam sayılara eriştiği konusunda herhangi bir bilgi nakletmemiştir. Art arda devam eden bu başarılı faaliyetler, 1141 yılında Karahıtaylar'la yapılan savaşa kadar devamlılığını sürdürmüş, ancak bu yıldan sonra Selçuklular, dönüşü olmayan kritik bir evreye girmişlerdir (Bayındır, 2017: 96). Buna göre detaylarından daha önce bahsedildiği üzere, 1141 yılında Katvân'da meydana gelen bu savaşa çıkmadan önce Sultan Sencer, kendisine tâbi olan çok sayıda devlete, sefere katılmaları konusunda davetnameler göndermiştir (Köymen, 2011b: II, 327). Nitekim Sultan Sencer'in bu davetine olumlu yanıt veren bu devletler sefere çıkacak olan Selçuklu ordusuna katılarak sultanın ordusunu güçlendirmişlerdir. Nitekim Sultan Sencer'in ordusunun mevcudu konusunda kaynaklarda farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre Turan, ordunun 300.000 kişi olduğunu kaydederken, Köymen, bu ordunun 100.000 kişi civarında olduğunu kaydetmiştir (Köymen 2011b: II, 327; Turan, 2016: 240). Ancak bu noktada Köymen'in verdiği diğer bir bilgi de oldukça önem arz etmektedir. Buna göre, her ne kadar sayıları hakkında net bilgiye rastlanılmasa da Sultan Sencer'in sefer sırasında yanında müstakil bir ordu oluşabilecek kadar çok sayıda din adamının bulunduğu kaydedilmiştir. Ancak her ne kadar sefere katılan ve sayıları 100.000'i aştığı söylenen bu ordunun içinde din adamlarının da bu sayıya dahil edilip edilmediği konusunda detaylı bilgiye rastlanılmamış olsa da Köymen'in naklettiğine göre bu ordu sadece süvari

askerlerden meydana getirilmiştir. Bu sebeple din adamlarının bu sayıya dahil edilmediği açıktır (Köymen, 2011b: II, 327).

Nitekim savaş başlamadan önce Sultan Sencer'in Karahıtaylar'a verdiği gözdağı da Selçuklu ordusunun sayısal durumunun değerlendirilmesi hususunda önemlidir. Buna göre Sencer, Karahıtay hükümdarlarını savaş başlamadan önce İslam'a davet etmiş ve onlar bunu kabul etmedikleri takdirde de Sultan Sencer, ordusunun sayısal anlamda ne kadar üstün olduğu konusunda vurgu yaparak onları tehdit etmiştir. Ancak Sencer'in bu konuşması hakkında değerlendirmelerde bulunan tarihçiler, onun bu sözleriyle ordusundan oldukça abartılı bahsettiğini kaydetmişlerdir. Nitekim Karahıtaylar'ın da savaşa yaklaşık 100.000 kişilik ordu ile katıldığı göz önünde bulundurulduğunda, Selçukluların lehine olan herhangi bir üstünlüğün söz konusu olmadığı görülmektedir (Köymen 2011b: II, 329-330). Bu durumda da tarihçiler arasındaki genel görüşe göre Sultan Sencer'in yanında yaklaşık 100.000 kişi civarında ordunun bulunduğu söylenebilir.

Selçuklu tarihinin çok mühim nitelikli savaşlarından biri olan Katvân Savaşı'nda, Selçuklu ordusu olağanüstü bir kayba uğramıştır. Bazı kaynaklar 30.000 kişilik kayıp verildiğini nakletse de bazı kaynaklar bu kaybın 100.000 kişi civarında olduğunu kaydetmiştir. Ancak Sultan Sencer'in savaş meydanından sadece 300 süvari ile Tirmiz'e kaçtığı göz önünde bulundurulduğunda bu kaybın 30.000 kişinin üzerinde olduğu düşünülmektedir (Kazvîni, 2015: 72; Köymen, 2011b: II, 331; Özaydın, 2009: 510).

Neticede Selçuklu ordusuna büyük bir darbe indiren bu savaştan sonra Selçuklu Devleti, bir daha kendini toplama imkânına erişmeden yıkılış sürecine girmiştir. Nitekim söz konusu olan bu savaştan sonra Selçuklu ordusu ciddi anlamda zayıflamıştır (Köymen, 2011b: II, 335- 336; Turan, 2016: 241,245). Aradan geçen 12 yılın ardından 1157 yılına gelindiğinde de Sultan Sencer gerek kendisine tabi olan devletlerden gerekse sefer güzergahı üzerinde topladığı askerlerden oluşturduğu 100.000 kişilik ordusuyla Oğuzlar ile savaşa girmiştir (Köymen, 2011b: II, 194, 412). Kaynaklar Sultan Sencer'in oluşturduğu 100.000 kişilik ordunun ne kadarının sultanın şahsî kuvvetlerine ait olduğu konusunda herhangi bir bilgi aktarmamaktadır. Ancak kaynaklar Oğuzlarla yapılan bu savaşın neticesinde tüm Selçuklu ordusunun neredeyse tamamının yok edildiğini nakletmiştir (Köymen, 2011b: II, 413). Buradan 1153'lü yıllara gelindiğinde Selçuklu ordusunun ancak katılımlarla 100.000 kişiyi

bulduğu anlaşılmaktadır. Bu da sayısal açıdan zaman içinde Selçuklu ordusunun akıbeti anlamında önemli bilgiler sunmaktadır.

5. SONUÇ

Diğer Türk siyasi teşekküllerinde olduğu gibi, Büyük Selçuklularda da ordu, Türk devletinin temeli ve başlıca güç kaynağı olmuştur. Hâkimiyetlerini kurmaları ve devam ettirebilmeleri, ancak güçlü orduları sayesinde mümkün olabilmiştir. Başlangıçta Türkmenlerden oluşan ordunun etnik yapısı zamanla Büyük Selçuklu Devleti sınırlarının genişlemesi ve siyasi ilişkilerin artmasıyla birlikte çeşitlenmiştir. Özellikle Karahanlı ve Gazneli gibi dönemin büyük devletleriyle olan münasebetlerinin artması ve hâkimiyet sahalarının genişlemesine paralel olarak farklı etnik kökene mensup askerlerle karşılaşmışlardır. İçlerinde Hint, Kürt ve Arap gibi unsurların bulunduğu Gazne ordusundan pek çok sayıda kumandan Selçuklu ordusuna katılmıştır. Nitekim devletin tamamen kurulduğu 1040 yılında Selçukluların, Horasan coğrafyasına hakimiyeti ile burada yaşayan İran, Arap ve Türk unsurlarının Selçuklu ordusuna etnik ve sayısal anlamda etki ettiği görülmüştür. Örneğin; İran asıllı oldukları bilinen Ziyârilere ve Kürt kökenli Mervâniler ile Revvâdiler gibi mahalli hanedanlıkların askerleri Selçuklu ordusunun yardımcı kuvvetleri arasında yer almıştır. Bu durum, Selçuklu ordusunun etnik çeşitliliğini artırmış ve sayısal anlamda da büyümesine de olanak sağlamıştır. Küçük bir topluluk halinde Cend'e göç eden Selçukluların İslamiyet'i kabul etmeleri de güçlü ordularını oluşturmalarında attıkları önemli bir adımdır. Bu sayede daha fazla destek ve itibara sahip olan Selçuklular karşısında çok sayıda Türkmen kendi istekleriyle onlara katılmıştır. Arslan Yabgu döneminin sonlarında Selçuklu kuvvetlerinin sayısı 40 ila 60 bin kişiye ulaşmıştır. Ancak siyasi mücadelelerin daha etkili olduğu Tuğrul Bey döneminde ordunun mevcudu 100.000 ila 120.000 kişiye kadar yükselmiştir. Ordularındaki bu büyüme Selçuklu fetihlerini ve genişlemesini desteklemiş, böylece bölgedeki siyasi dengeyi önemli ölçüde etkilemiştir.

Selçukluların başlangıcından Sultan Alparslan dönemine kadar baskın etnik unsur olan Türkmenler, bu dönemde ordudan yavaş yavaş tasviye edilmeye başlanmıştır. Onların yerine Gulâm sistemi sayesinde farklı etnik kökene mensup askerler Selçuklu ordusuna kazandırılmış ve ordunun farklı birimlerinde görev almaları sağlanmıştır. Ordudaki farklı etnik unsurların sayısının artırılması konusunda Vezir Nizâmülmük'ün çabası da önemlidir. Her ne kadar merkez ordudaki durumlarının ne olduğu kaynaklarda açıkça belirtilmese de önceki dönemlerde olduğu gibi Sultan Alparslan döneminde de yardımcı

kuvvetler arasında yer alan farklı etnik kökenlere ait askerler görülmüştür. Bunlar arasında Arap ve Kürt menşeli Mervâniler, Mezyedoğulları ile Mirdasoğulları, Selçuklu devletinin tâbi olarak sultanın emriyle orduda yer almıştır. Sultan Melikşah döneminde ise, bahsedilen tüm bu etnik unsurların dışında ilk defa Ermeni asıllı askerlerin orduda görev aldığına dair bilgilere ulaşılmıştır. Ancak, Ermeni askerlerin gizlice orduya katıldıkları ve Sultan Melikşah'ın orduyu teftişinde fark edilerek ordudan uzaklaştırıldıkları kaydedilmiştir. Ayrıca, Sultan Melikşah döneminde Deylemli, Kûhistanlı, Şabânkâre ve Taberistanlı gibi farklı etnik kökenlere mensup askerlerde Selçuklu ordusunda yer almışlardır. Bu durum, Selçuklu ordusunun etnik yapısının çeşitliliğinin arttığını ve farklı topluluklardan askerlerin orduda görev yaptığını göstermektedir. Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerinde Selçuklu ordusunun askerî gücünde belirgin bir artış tespit edilmiştir. Buna göre, Sultan Alparslan döneminde Selçuklu ordusunun sayısı 200.000 ila 400.000 kişi arasında değişmektedir. Sultan Melikşah döneminde ise Selçuklu ordusunun askerî kapasitesi en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Kayıtlara göre, Sultan Melikşah döneminde ordunun 400.000 kişinin üzerinde olduğu belirtilmektedir.

Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı, iç isyanların arttığı bir dönemi temsil eden Fetret döneminde, Afrikalı zencilerin Selçuklu ordusunda yer aldığına dair kayıtlara rastlanılmıştır. Ayrıca, Fetret döneminin son hükümdarı olan Sultan Sencer döneminde, Hint kökenli askerlerin de varlığına dair bazı tartışmalar yapılmıştır. Nitekim, Fetret döneminde, ordunun dağınık bir halde bulunması, ordunun sayısal tespitini zorlaştırmıştır. Ancak kaynaklara göre, Fetret devri hükümdarlarından olan Sultan Berkıyaruk döneminde, ordunun yaklaşık 100.000 kişiden oluştuğu bilgisine ulaşılmıştır. Neticede devletin siyasi, askerî ve ekonomik yapısında ciddi zayıflamaların yaşandığı Sultan Sencer döneminde ise orduda ulaşılan en yüksek sayının 160.000 kişi olduğu kaydedilmiştir.

Neticede Selçuklular, Oğuz Yabgu Devleti'nden 100 kişilik küçük bir süvari birliği ile Cend havalisine gelmiş ve uyguladıkları başarılı siyaset sayesinde, dönemin büyük devletleri olan Gazneliler ve Karahanlılar gibi devletler arasında tutunmayı başarmışlardır. Başlangıçta sadece Türkmenlerin teşkil ettiği ordularını zaman içinde başta Türkler olmak üzere Arap, İran, Kürt, Rum, Deylemli, Hint gibi birçok farklı etnik kimliğe mensup askerlerle harmanlayarak Türk-İslam dünyasında tarihin belki de en güçlü ordusunu meydana getirmişlerdir. Ancak Selçuklu hükümdarları kendi soylarını ön plana çıkarmak

ve bunun için de ordularında etnik yapıyı büyük ölçüde korumak adına daha çok Türk kökenli askerlere yer vermişlerdir. Bu anlayışla devletin başlangıcından yıkılışına kadar ordu içindeki otorite kontrol altında tutulmuştur. Bununla birlikte Selçuklu yöneticilerinin, devletin kuruluş ve gelişme aşamasında uyguladıkları başarılı fetih hareketleri ve kazandıkları zaferler ordu mevcudunun artmasında olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bu bakımdan Büyük Selçuklu ordusu Sultan Melikşah devrinde en gelişmiş halini almıştır.

KAYNAKLAR

- Abû'l-Farac, G. (Bar Hebraeus). (1945). *Abû'l Farac Tarihi*. c.I, Ö.R. Doğrul (Çev). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Adilov, A. (2019). *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdiler (IV-V/X-XI. Yüzyıllar)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahmed Bin Mahmud. (2018). *Selçuknâme*. E. Merçil (Haz.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. M. Öztürk (Çev). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ayyıldız, E. (2023). *X. ve XI. Yüzyılda Serahs*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın: Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Barthold, V.V. (2014). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*. A. Batur (Çev). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Bayındır, A. (2017). *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i. (2019). *Târîh-i Beyhakî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bezer, G. Ö. (2010). Şeddâdiler. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 38, İstanbul: TDV Yayınları, 409-411.
- Bezer, G. Ö. (2011). Terken Hatun. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 40, İstanbul: TDV Yayınları, 510.
- Cahen, C. (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. Y. Moran (Çev). İstanbul: E Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2015). *Oğuz'dan Selçuklu'ya*. İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Duman, İ. (2018). *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri (1038-1157)*. Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- El-Câhiz. (1967). *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*. R. Şeşen (Çev). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ellik, Y. (2018). *Büyük Selçuklular Dönemindeki Askeri Faaliyetlerin İslâm Dünyasına Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Erdoğan, C. (2010). *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi (Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Uygulanışı)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Genç, R. (1997). “Satuk Buğra Han ve Türklerin İslamiyet’i Kabulü”. *Yeni Türkiye Dergisi* (Türk Dünyası Özel Sayısı I), XV (Mayıs-Haziran), Ankara, 160-165.
- Göksu, E. (2008). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göksu, E. (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Günler, M. (2017). *Büyük Selçuklu Devleti’nin Türkmen Politikası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hamdullâh Müstevfî el-Kazvînî. (2015). *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyyân)*. Göksu, E. (Ed.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî. (2018). *Târih-i Güzide*. M. Öztürk (Çev). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hunkan, Ö. S. (2015). *Türk Hakanlığı (KARAHANLILAR)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Hüseynî, Sadreddîn Ebu’l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, (1999). *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*. (2. Baskı), N. Lügal (Çev). Ankara: TTK.
- İbnü’l Esir, (2019). *El-Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi*. VIII, A. Ağırakça vd. (Trc.), İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü’l-Adîm. (1976). *Bugyat at-Talab Fi Tarihi Halab (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri)*. A. Sevim (Yayl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnce, F. (2015). *Selçuklu ve Bizans Kurumlarının Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1989). Alparslan. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul: TDV Yayınları, 526-530.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaim, B. (2012). “Serakhs Oasis at the Crossroads of Communication Routes”. *Parthica* 14, Roma.

- Kara, A. ve Ayyıldız, E.C. (2023). Sâve Savaşı. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 125-141.
- Kara, M. B. (2021). *Âdâbu'l-Harb ve's-şeca'a Adlı Eserin İlk Yedi Bölümünün Çevirisi ve Değerlendirmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaosman, T. D. (2019). *Sultan Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dış Politikası*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kâşgarlı Mahmud. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk*. B. Atalay (Çev). c. III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kıvâmu'd-dîn el-Bündârî. (1999). *Zubdat Al-Nuşra Va Nuhbat Al 'Usra*. K. Burslan (Çev), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koca, S. (2005). *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Köymen, M. A. (1967). Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (8), 1-73.
- Köymen, M. A. (1953). “Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle”. *Belleten*, XVII, 557-604.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Köymen, M. A. (1998). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2011a). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, c.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köymen, M. A. (2011b). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*. c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kucur, S. S. (2000). İktâ. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 22, İstanbul: TDV Yayınları, 47-49.
- Küçükbekir, E. (2017). “Gazneliler ile Selçuklular Döneminde Taberistan Bölgesi ve Ziyârililer”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 139-151.
- Marvazî, T. (1942). *Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazi on China, the Turks and India*. by. V. Minorsky, London.
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, E. (1992). Bâvendîler. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 5, İstanbul: TDV Yayınları, 214-216.

- Merçil, E. (2004). Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 29, Ankara: TDV Yayınları, 346-347.
- Merçil, E. (2006). "Gazneli Ordusunda Görev Yapan Hintliler". *Belleten*, 70 (259), 833-844.
- Merçil, E. (2013). Ziyâîler, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 44, İstanbul: TDV Yayınları, 498-499.
- Merçil, E. (2014). *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Merçil, E. (2020). Mirdâsiler. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 30, Ankara: TDV Yayınları, 149-151.
- Mevdûdî. (1971). *Selçuklular Tarihi I*. A. Genceli (Çev), Ankara: Hilal Yayınları.
- Minhâc-i Sirâc el- Cûzcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*. E. Göksu (Çev), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mîrhând. (2015). *Ravzatu's-Safa fî Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçûkiyye)*, E. Göksu (Trc. ve Notlar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mîrhând. (2018). *Ravzatu's-Safâ fî Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*. E. Göksu (Trc. Ve Notlar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî. (2021). *Mecma'u'l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*. F. Unan (Trc.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muratoğlu, S. (2023). *Selçuklu Hakimiyetindeki Etnik Unsurlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2017). *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi I (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*. A. Öngül (Haz.), İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Öngül, A. (2016). *Selçuklular Tarihi-I*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar devri Selçuklu tarihi: 498-511/1105- 1118*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özaydın, A. (1991). Arslan b. Selçuk. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul: TDV Yayınları, 402-403.
- Özaydın, A. (1992). Berkyaruk. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 5, İstanbul: TDV Yayınları, 514-516.
- Özaydın, A. (1993). Cend. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 7, İstanbul: TDV Yayınları, 359-360.

- Özaydın, A. (2001). Karahanlılar. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 24, İstanbul: TDV Yayınları, 404-412.
- Özaydın, A. (2004). Melikşah. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 29, Ankara: TDV Yayınları, 54-57.
- Özaydın, A. (2009). Selçuk Bey. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 36, İstanbul: TDV Yayınları, 364-365.
- Özaydın, A. (2021). *Sultan Berkıaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular Cilt 1: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040- 1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Peacock, A.C.S. (2017). *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*. Z. Rona (Çev). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2007). "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mesud ile Münasebetleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (43), 1-37.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Piyadeoğlu, C. (2014). "Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Filin Kullanılmasına Dair Bazı Tespitler". *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, (2), 67-90.
- Piyadeoğlu, C. (2018). *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*. İstanbul: Kronik Yayıncılık.
- Piyadeoğlu, C. (2021). *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Râvendî, (1999). *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I*. A. Ateş (Çev). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rençber, A. (2019). "Bâvendîlerin Selçuklularla Münasebetleri (433/1042-551/1156)". *İran Çalışmaları Dergisi*, 3 (1), 67-90.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah. (2010). *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, E. Göksu ve H. H. Güneş (Çev). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Serdar, M. (2019). "XIII. Yüzyılın Yarisına Kadar Türk-İslam Dünyasında Kılığın Sebep Olduğu Sosyal Meseleler Üzerine Bir Değerlendirme". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (41), 246-254.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

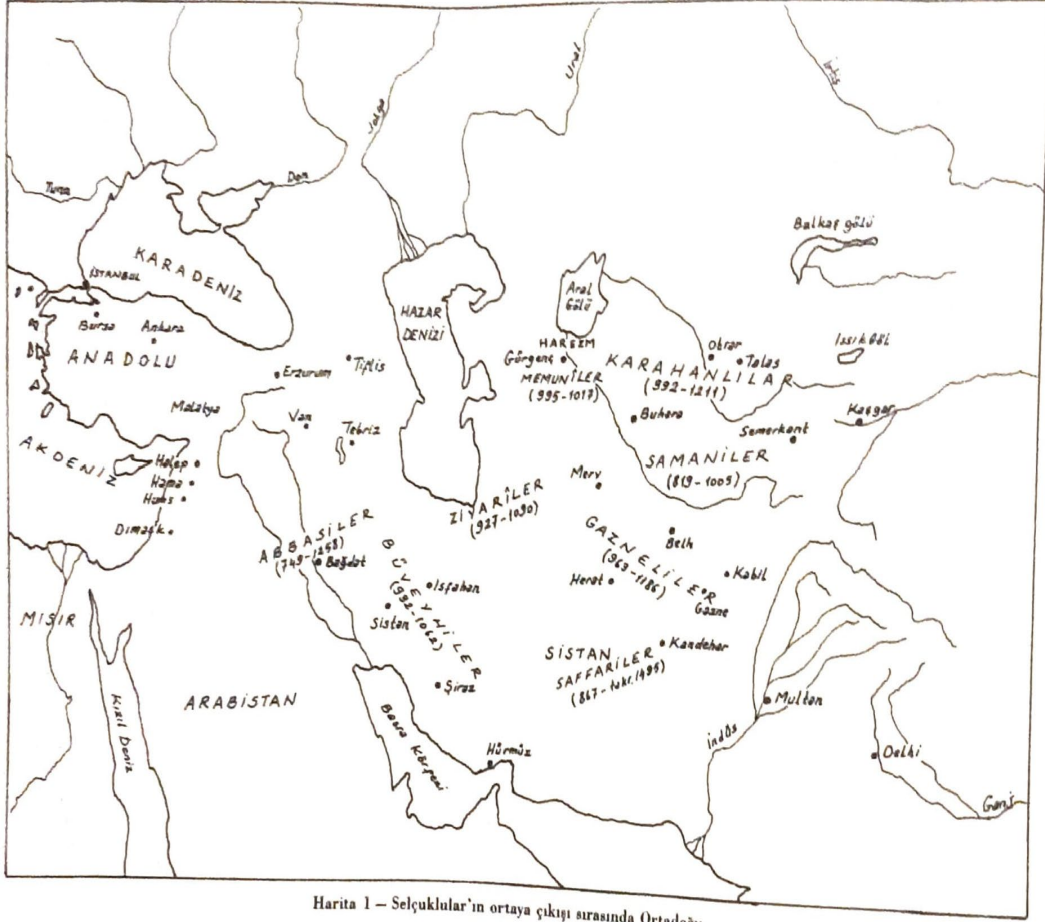
- Sevim, A. (1993). Çağrı Bey. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 8, İstanbul: TDV Yayınları, 183-186.
- Sevim, A. (1993). Dandanakan Savaşı. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 8, İstanbul: TDV Yayınları, 456-457.
- Sevim, A. (2005). İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah. *Belleten*, 69 (255), 517-538.
- Sevim, A. (2011). *Ünlü Selçuklu Komutanları-Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî. (2011). *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, A. Sevim (Trc.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Sümer, F. (2002). Kutalmış. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 26, Ankara: TDV Yayınları, 480-481.
- Sümer, F. (2009). Selçuklular. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 36, İstanbul: TDV Yayınları, 365-371.
- Sümer, F. (2012). Tuğrul Bey. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 41, İstanbul: TDV Yayınları, 344-346.
- Sümer, F. (2012). Türkmenler. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 41, İstanbul: TDV Yayınları, 607-611.
- Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş- En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, Türkiye*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tomar, C. (2008). Revvâdîler., *İslam Ansiklopedisi*, cilt 35, İstanbul: TDV Yayınları, 36-37.
- Turan, O. (1945). "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması". *Belleten*, XXXV, 305-318.
- Turan, O. (2016). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yaz, A. (2019). *Mervânî Emiri Nasrüddevle Ahmed ve Dönemi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yenidoğan, H. (2021). Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Öncesi Hazırlıklar: Toplanma, Teftiş ve Hareket. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20 (3), 1418-1434.

- Yıldız, O, F. (2019). *Büyük Selçuklular ve Nizamü'l-Mülk, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, A. (2021a). *Sultan I. Mesûd Devri Gazneliler Tarihi (1030-1041)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Yılmaz, A. (2021b). *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Yılmaz, A. (2023). Cend: “Selçukluların Doğduğu Şehir”. E. Göksu (Ed.), *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri I-Buhara, Cend, Merv, Herât, Rey*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

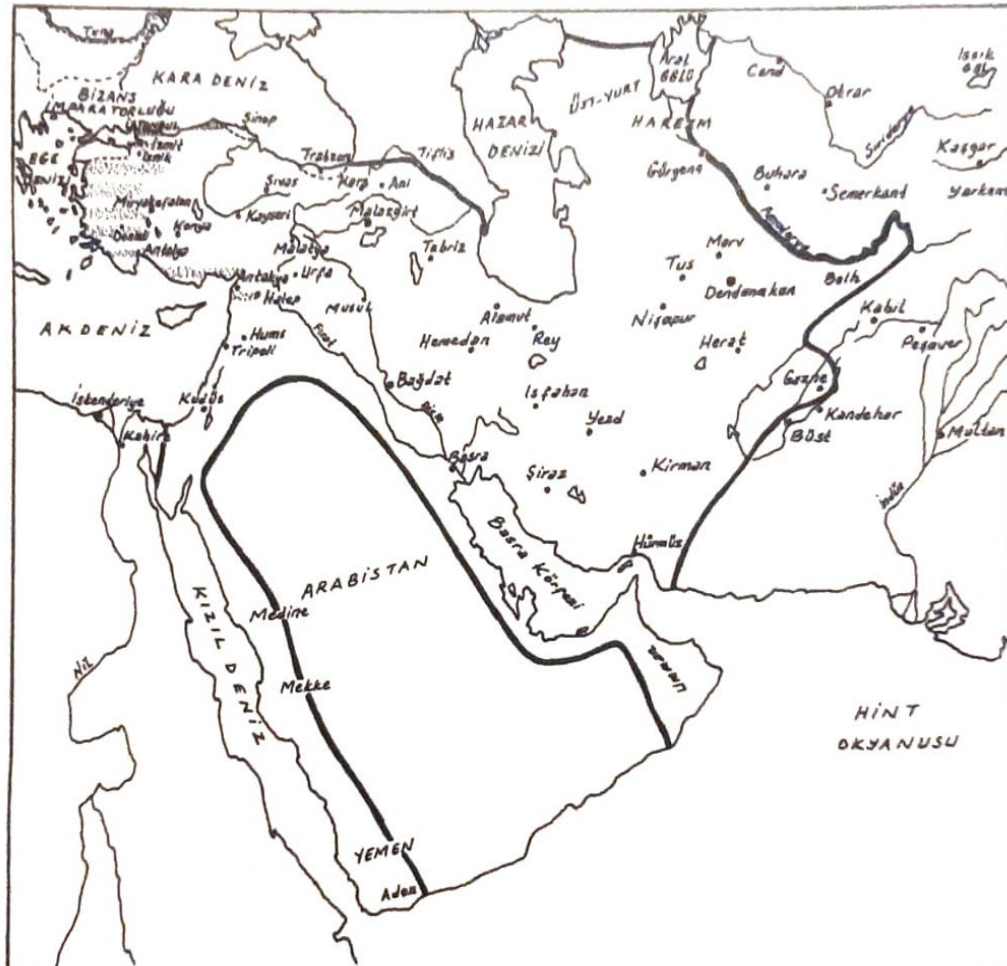

EKLER

EK 1: Selçukluların ortaya çıkışı sırasında Ortadoğu haritası (Sevim ve Merçil, 2014: 771).

EK 2: Büyük Selçuklu Devleti'nin en geniş sınırlarını gösteren harita (Sevim ve Merçil, 2014: 773).

Harita 2 — Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en geniş sınırları